

MATER FAMILIAS

МАЛИНА НОВКИРИШКА-СТОЯНОВА*

Катедра „Теория и история на държавата и правото“

Резюме: Изследването е посветено на една от основните фигури в римската фамилия и в обществото – mater familias, чийто статус е обект на дискусия и в наши дни. Представени са някои терминологични уточнения и различните аспекти на понятието за mater familias като съпруга и член на римската фамилия. Специално внимание е отделено на римския брак (matrimonium) и римската фамилия, като е определено мястото на mater familias в тях. Интерпретирани са основните текстове от римскоправните източници, в които се среща терминът, и е предложена концепция във връзка с изясняването на правния статус на mater familias. Основните изводи по темата са включени в заключението на изследването.

Ключови думи: mater familias, familia, matrimonium, uxor, manus, persona sui iuris, procreatio, римско право.

* Професор по Римско право в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор на науките.

* Professor in Roman Law at the Faculty of Law, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Dr. Scienc., Dr. Habil.

MATER FAMILIAS

MALINA NOVKIRISHKA-STOYANOVA

Department of Theory and History of State and Law

Summary: The study is dedicated to one of the main figures in the Roman family and society – *mater familias*, whose status is still debated today. Some terminological clarifications and various aspects of the concept of *mater familias* as a wife and as a member of the Roman family are presented. Special attention is paid to Roman marriage (*matrimonium*) and the Roman *familia* and the place of *mater familias* in them is determined. The main texts from the Roman legal sources in which the term occurs are interpreted. The author proposes the general concept in connection with the clarification of the legal status of *mater familias*. The main conclusions on the topic are included in the study's final.

Keywords: mater familias, familia, matrimonium, uxor, manus, persona sui iuris, procreatio, Roman law.

Mulier autem familiae suae et caput et finis est.

1. Въведение

Една от основните фигури в римския социален и правен живот е *pater familias*, определян като глава на фамилията, домовладелец, едноличен собственик и господар на фамилното имущество. Той е експонентът на римската концепция за патриархална организация, той е пълноправният субект на правото – *persona optimo iure*, той е ключовата фигура за разбиране на римското общество и основа на величието на Древен Рим. Терминът има силно концептуално натоварване и сякаш изцяло изчерпва характеристиката на римската фамилия. Около него се вихрят дебатите за семейните ценности в Античността и често се правят популярни дискурси за известна приемственост в този смисъл¹.

Един много кратък фрагмент от книга 46 на коментара към преторския едикт на класическия юрист Улпиан, известен с ненадминатата точност на своите определения и становища, обаче дава повод за размисъл в друга насока. В него е казано:

¹ Вж. в този смисъл статията на Saller, Richard P. *Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household.* – In: *Classical Philology*, 94, 2 (1999), p. 182–197.

D. 50.16.195.5 (Ulpianus libro 46 ad No (от друга страна) жената е **edictum)** Mulier autem familiae suae началото и края на своето et caput et finis est. семейство.

В какъв контекст е изразено това становище? Какъв е неговият действителен смисъл? Защо е включено към определенията и изясняването на смисъла на понятията в титул 16 на книга 50 на Дигестите, озаглавена De verborum significatione? Защо е включено в края на фрагмента, в който разглежда различните аспекти на понятието за familia и в нея присъства mater familias?

На тези и на много свързани с тях въпроси в романистиката все още няма еднозначен отговор. Но този фрагмент е основание да се отправи поглед към една друга фигура в римската фамилия – mater familias. Често тя не присъства или ѝ е отредена кратка рубрика в правните и общите енциклопедии за Древния Рим². Повече внимание ѝ е отделено в социален план и в контекста на общите съчинения за ролята и мястото на жените в римското общество³,

² В една от най-авторитетните енциклопедии – **Daremberg**, Victor, **Saglio**, Edmond. Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines (DAGR), Paris 1873–1919, t.3.2. за mater familias се споменава мимоходом в рубриката относно богините, закрилящи майчинството – „Matres“ (p. 1635–1639) и малко по-обстойно във връзка с римския брак – „Matrimonium“ (p. 1639–1662). Вж. по-подробно рубриката „Mater familias“ на **Kunkel**, Wolfgang. – In: PWRE, XIV.2, Stuttgart, 1930, p. 2183 s., и съвсем кратко в **Berger**, Adolf.

Encyclopedic Dictionary of Roman Law. Philadelphia, 1953 (2002), p. 578. ³ В най-общ план вж. библиографията на **Goodwater**, Leanna. Women in the Antiquity: an annotated bibliography. Metuchen, 1975, както и редица по-нови монографии, като **Fau**, Guy. L'émancipation féminine dans la Rome antique. Paris, 1978; **Gardner**, Jane F. Women in Roman Law and Society. Bloomington, 1991; **Bauman**, Richard. Women and Politics in Ancient Rome. New York: Routledge, 1994; **Burns**, Jasper. Great women of imperial Rome. Mothers and wives of the Caesars. London. New York, 2007; **Augenti**, Domenico. Momenti e immagini della donna romana. Roma, 2007; **Hoebenreich**, E., **Kuehne**, V. Las mujeres en Roma antigua. Imágenes y derecho. Lecce, 2009; **Minaud**, Gerard. Les vies de 12 femmes d'empereur romain - Devoirs, Intrigues & Voluptés, Paris, 2012; **Chrystal**, Paul. Women in ancient Rome. Gloucester, 2013; както и сборниците със статии и изследвания: **Frei-Stolba**, Regula, **Bielman**, Anne, **Bianchi**, Oliver. (eds.) Les femmes antiques entre sphere privée et sphere publique. Actes du diplôme d'études avancées, Universités de Lausanne et Neuchâtel, 2000–2002. Bern, 2003; **Buonopane**, Alfredo, **Francesca Cenerini**. (eds.) Donna e vita cittadina nella documentazione epigrafi ca. Atti del II Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafi ca. Verona, 25–27 marzo 2004. Faenza, 2005 и **Alvarez-Melero**, Anthony. (eds.) Clarissima femina. Etudes d'histoire sociale des femmes de l'élite a Rome. Scripta varia. Bruxelles, 2016 и някои по-нови значими статии: **Hillner**, Julia. A woman's place: imperial women in Late antique Rome. – In: Antiquite tardive, 25 (2017), 75–94; **Cenerini**, Francesca. Donne e politica alla luce della documentazione epigrafi ca. – In: Epigrafi a e politica. Contributo della documentazione epigrafi ca allo studio della dinamiche politiche nel mondo romano, a cura di S. Segenni, M. Bellomo. Milano, 2017, 213–228; **Cantarella**, Eva. Marriage and Sexuality in Republican Rome: A Roman Conjugal Love Story. – In: The Sleep of Reason: Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome,

както и в някои общи изследвания за правния статус на жените в Древен Рим⁴. Съчиненията, посветени на нейния правен статус, са много малко при това в тях е отразена дискусията доколко такъв статус въобще съществува⁵.

Но въпреки това терминът съществува самостоятелно в правните източници, което дава основание да се изследват отделните аспекти на правното положение на *mater familias* именно в това ѝ качество – като противостояща на *pater familias* и изграждаща заедно с него фамилната общност.

Това изследване съвсем не е предприето от никакви феминистки амбиции или стремеж към оригиналност. По-скоро то е провокирано от няколко дискусии в последните години за майчинството, за правата на майката и на зачена тото и родено от нея дете, за брака и съпругеското съжителство като основа и среда за създаване и отглеждане на деца, за античните етични, философски и правни корени на съвременното семейство. И ако на статуса на *pater familias*

и на доминираната от него *familia* да са посветени много трудове, един малък

⁴ Вж. например испанската антология от статии **Rodriguez Lopez**, Rosana, **Bravo Bosch**, Mª J. (eds.) *Mulier. Algunas historias e instituciones de Derecho Romano*. Madrid, 2015 и об ширната библиография в нея, **La Femme**. Recueil de la Société Jean Bodin. Vol. XI. Bruxelles, 1959, както и някои други изследвания, сред които основно **Baccari**, Maria Pia. *Matrimonio e donna*. Vol. I. *Concetti ulpianei*. Torino, 2012; **Cantarella**, Eva. *L'ambiguo malanno. Condizione e imagine della donna nell'antichità greca e romana*. Milano, 2013; ID. *Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*. Baltimore, 1987; **Peppe**, Leo. *Civis romana. Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenanza e dell'identità femminili in Roma antica*. Lecce, 2016; **Monaco**, Lucia. *Hereditas e mulieres. Riflessioni in tema di capacità successoria della donna in Roma antica*. Napoli, 2000; **Grubbs**, Judith Evans. *Women and the Law in the Roman Empire: A Sourcebook on Marriage, Divorce and Law in the Roman Empire*. Routledge, 2002, както и някои по-специфични проблеми в статиите на **Gaudemet**, Jean. *Le statut de la femme dans l'Empire romain*. – In: *Etudes de droit romain*, v. 3. *Vie familiale et vie sociale*. Napoli, 1979, p. 225–258; **Melillo**, Generoso. *La media iurisprudencia e le limitazioni alla legittimazione successoria delle donne*. – In: *Studi per Giovanni Nicosia*, Vol. V. Milano, 2007, p. 285–325; **Patrick**, Laurence. *La femme et son rang dans le Code Theodosien*. – In: *Société, économie, administration dans le Code Theodosien*, Lille, 2012, p. 491–501; **Pennacchio**, Carmen. *Normazione imperiale e patrimoni femminili*. – In: *Legal roots*, 3 (2014), p. 135–186; **Charles Laforge**, Marie-Odile. *Patrimoines et héritages des femmes a Rome: l'exemple des princesses Antonines*. – In: *Arcana imperii*. V. 1. *Mélanges d'histoire économique, sociale et politique offert au professeur Yves Roman*. Paris, 2015, p. 233–271; **Pavon**, Pilar. *La mujer en la legislación de Adriano*. – In: *SDHI*, 82 (2016), p. 265–290 и др. ⁵ Вж. библиографията в **Wolodkiewicz**, Witold. *Intorno al significato della nozione di 'mater familias'*. – In: *Studi C. Sanfilippo*, vol. III, Milano, 1983, p. 735, n. 7. както и статиите на Carcaterra, Ava. *Mater familias*. – In: *AG*, 123 (1940), p. 113 ss.; **Wolodkiewicz**, Witold. *Mater familias*. – In: *Czasopismo prawnohistoryczne*, 16 (1964), p. 103 ss. и по-новите изследвания на **Fiori**, Roberto. *Mater familias*. – In: *BIDR*, p. 35–36 (1993–1994), p. 454–498; **Salazar Revuelta**, Maria. *Posición jurídica y papel social de la materfamilias a través del análisis de las diferentes*

принос към определянето на мястото на *mater familias* в римското общество би могъл да даде отговор и на някои съвременни въпроси. Бих искала и да взема отношение по въпроса съществува ли правният статус на *mater familias* или това е просто название, което не е обвързано с определено правно положение, а има по-скоро социално и етично значение.

2. Терминът и понятието за *mater familias*

2.1. Постановка на въпроса

В римскоправните източници няма голям брой текстове, в които да се среща терминът *mater familias*⁶. В книга L, титул XVI на Дигестите, съдържащ пояснения за значението на думите (*De verborum significatione*), е поставен текст от коментара на Улпиан към преторския едикт, което обаче не може да се възприеме като обобщаващо непротиворечиво определение⁷. Самото понятие има разнородни значения и е въвеждано (сякаш инцидентно поради презумирана всеобща известност) в една казуистика, свързана с брачните отношения и правата и задълженията на съпругата. При това е трудно да се направи отграничение на употребата на този термин за означаване на определен статус, когато той е използван като синоним на *uxor*, *matrona*, *domina*, *mater*, а понякога и за статус на жената извън брака – като синоним или наред с термините *mater*, *mulier*, *femina*.

В съчиненията, посветени на тази тематика, често не се отчитат две обстоятелства. На първо място е развитието на статуса на жените в рамките

⁶ В речника на Дыдынский, Федор М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. Варшава, 1896 на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html> са посочени около двадесетина текста, в които е употребено това съчетание на съществително (*mater*) и прилагателно (*familias*), което формира един термин и което се явява като синоним на *uxor*, *matrona*, *domina*, *mulier*, *perona sub potestate/ sub*

manu. На първо място терминът е използван като синоним на съпруга (*uxor*) в D. 1, 7. 44.; D. 23, 2. 41.1.; D. 25, 7. 1 pr.; CJ. 5, 3. 5; CJ. 9, 9. 18. В някои текстове той се явява синоним на *matrona*: D. 43, 20. 3.6.; D. 47, 10.15.15.; D. 50, 16.46.1.; CJ. 9, 9. 29. Статусът на *mater familias* в повечето случаи е обвързан с нейното подвластно положение в римската фамилия (*sub potestate mariti*, *sub manu mariti*) и аналогично (включително и в терминологичен план) на *filia familias*. Но има и няколко текста, в които *mater familias* е еквивалентно на *femina suae potestatis*: D. 1, 6. 4; D. 1, 7. 25 pr.; D. 24, 3. 34; D. 32. 41.7; D. 38, 17.1. 1 и др.

Някои от тези текстове са разгледани и интерпретиранни по-долу.⁷ Става въпрос за D. 50. 16. 46. 1., което ще бъде разгледано по-долу. Тук може само да се припомним, че въпреки големия брой текстове, които компилаторите на Дигести те са включили в двата последни титула на книга L на Дигестите – XVI. *De verborum significatione* и XVII. *De diversis*

regulis iuris antiqui, въпреки наличието на съчинения на римската юриспруденция, озаглавени *Definitiones*, винаги се отчита невъзможността за даване на точно определение в частното право, защото то никога не може да се отнася по еднакъв начин за всички случаи.

41

на 14-вековната история на Древен Рим, съответно и на римското право. По вечето запазени текстове са на класическите юристи, но понятието съществува още от архаичната епоха, при това със смислово и правно по-ограничено съдържание.

Наред с това при всяко изследване несъзнателно се прилагат съвременните понятия и стереотипи за майката, търси се и точен превод на термина *mater familias* и интерпретация само в дадена насока, но в някои случаи това ни отдалечава от римската действителност⁸.

Самият термин се явява съчетание от две лексеми: съществително (*mater*) и прилагателно (*familias*) и се използва било като две, било като една дума. Трудно може да се определи коя от тях е по-значимата – жената в качеството си на майка или като член на патриархалната фамилия. По тази причина обикновено се разглежда смисълът и на двата термина в римскоправните източници, за да се продължи с терминологията конкретно за *mater familias*.

2.2. Лексемата *mater* се предполага, че произхожда от детското обръщение към майката и назоваването на майчината гръд (*matma*, *μάμμα*) и на ставката *-ter*⁹. В етимологичните речници се подчертава, че произходът ѝ е аналогичен на този за *pater* и има своя еквивалент на гръцки (*μήτηρ*)¹⁰.

Като термин *mater* се използва не само за майка в биологичен и социален смисъл, която е създала, откърмила и отглежда децата си¹¹, но и за съпруга в законен брак (като синоним на *uxor*), стопанка на дома (*domina*), достопочте на жена (*matrona*), жена, която е обвързана с майчинство и съответните чувства на грижовност, отдаденост, нежност, милост и състрадание и пр., а също и за най-възрастната жена, която е начело на религиозни колегии¹². Особено място в литературата и надписите, но и с определено политическо съдържание

⁸ Вж. в този смисъл **Salazar Revuelta**, *Op. cit.*, p. 2. ⁹ Вж. **De Vaan**, Michiel. *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Leiden – Boston, 2008, p.

367.¹⁰ **Ernout**, Alfred, Antoine **Meillet**. Dictionnaire Etymologique De La Langue Latine. Paris, 2001, p. 389.¹¹ В същия смисъл лексемата се използва, предимно в неюридическата литература и в надписите, и за дойка, но в латинския език има и специална лексема – *nutrix*.¹² Вж. Oxford Latin Dictionary, Oxford, 1968, p. 1082 **Gaffiot**, Felix. Dictionnaire Latin-Français. Paris 1934, 2^e ed. 2016, p.833.

42

ние придобива званието *Mater Patriae* (Майка на Отечеството)¹³ в паралел с *Pater Patriae* (Баща на Отечеството), както наричат Ливия и Август¹⁴.

Терминът има полисемантично значение – освен за хората така се означава и женски животни във фертилна възраст¹⁵, растения, които дават плодове или филизи за нови растения¹⁶. В по-широк и преносен смисъл така се означава родина, метрополия¹⁷, а също и създател, основа, източник (не непременно в женски род)¹⁸.

Особено място има терминът във връзка с различни богини – Юнона, Флора, Веста, Сибела¹⁹. Използват се термините *Mater deum*, *Mater idaea*,²⁰ *Magna Mater*²¹, *Mater Matuta*²² и пр. Има и специален празник – *Matronalia*, празнуван

¹³ Tac., Ann., 1.14. ...alii matrem patriae appellandam (Augustam) censebant ; CIL 13.6531 *Iuliae Avgvstae ...mater patriae*. За първи път така се назовава съпругата на Август Ливия Августа – вж. **Hemelryk**, Emily A. Octavian and the introduction of public statues for women in Rome. – In: *Athenaeum*, 93 (2005), p. 309–317; **Barrett**, Anthony A. Livia: the first lady of imperial Rome. New Haven, 2002. ¹⁴ Според Stevenson титлата за първи път е присвоена от Цицерон след потушаването на заговора на Катилина, но също и от Юлий Цезар след края на Гражданските войни– вж. **Stevenson**, Tom R. Acceptance of the Title *Pater Patriae* in 2 BC. – In: *Antichthon*, 43 (2009), p. 97–108; Вж. и идеята за родството и закрилата, както и за аналогията между родина и фамилия в **Schniebs**, Alicia. *Del Divi Filius al Pater Patriae. La paternalizacion del poder en tres textos latinos.* – In: *Phaos* 2 (2002), p. 139 – 166, а по-общо в Severy, Beth. *Augustus and the family at the birth of the Roman Empire*. New York, London, Routledge, 2003. ¹⁵ Varro, R. R., p. 2. 4 ; Virg., Georg., 3. p. 398

¹⁶ Virg., Georg., p. 2, 23; Plin., H.N., 12, p. 23

¹⁷ Virg., En. 10; Flor., Epitome de Gestis Romanorum. 3.18. 5

¹⁸ Cic., De leg. 1,47; 1.58. Вж. OXFORD LATIN DICTIONARY, cit., p. 1082 ss.;

Дворецкий, Иосиф. Латинско-русский словарь. Москва 1980– в електронен вариант на <http://linguaeterna.com/vocabula/show.php?n=27228> ¹⁹ Вж. *Vesta Mater-Virg.*, Georg., 1, 498,

Magna Mater-Cic., Sest. 56; *Cybela – Virg.*, Georg., 4, 64. ²⁰ **Mastrocinque**, Attilio. *Bona dea and the cults of roman women*. Stuttgart, 2014; **Boels– Janssen**, N. *Bona dea dévoilée*. – In:

REL, 92(2014), p. 35–54. ²¹ Трите термина обикновено се използват на латински във връзка с фригийската богиня Сибела, (Кибела). *Magna Mater* (букв. Великата Майка) е названието и на египетската богиня Изид, на древногръцката богиня Рея или на Мая (една от Плеадите и майка на Хермес). Всички култове са посветени на майката като символ на живота, в по-общ план на семейството и възпроизводството на рода, на майчинството като задължение, призова ние, грижа за поколението, на достойнството на

омъжената жена – пазителка на домашно то огнище, на рода и на благополучието и развитието. Вж. сборника **Mastrocinque**, Attilio, **Giuffrè Scibona**, Concetta. (ed.). *Mélanges Guilia Sfameni Gasparro*. Demeter, Isis, Vesta and

Cybele. Stuttgart, 2012.

²² Mater Matuta е древноиталийска богиня на зората и на възраждането на живота, като в дясната си ръка държи нар като символ на плодородието и общността на хората и всички живи същества, а в лявата – гълъб като символ на спокойствието и мира. Вж. най-общо на сайта Impervm Romanvm – <https://www.romanoimpero.com/2019/07/culto-delle-dee-matres>.

43

на 1 март в чест на богинята Юнона, чийто храм се е намирал на Есквилинския хълм, и в общ план посветен на майките, децата и новия живот²³. Пре ди реформите на римския календар това е датата, от която започва римската Нова година. Затова и празникът се свързва с новото начало, плодородието,

пролетта, възхода и светлината, с идеята, че Великата майка – Юнона, както и обикновените жени-майки, са в основата на просперитета на римския народ²⁴. Акцентът на почитането на тези богини е върху майчинството – било на самите тях като майки, било като закрилници на майките, включително по време на бременността и раждането. Може да се открие значителна прием ственост от гръцката и източната митологии, в които майчинството се възхвалява като основна добродетел както на боговете, така и на хората, а майчината грижа за децата е част от естественото предназначение на жените и основание за тяхната закрила, макар и изразявана по различен начин у различните древни народи. Но тези богини в по-общ план покровителстват плодородието и живота, изобилието и благодатта, разумното развитие и просперитета, които

се пренасят в по-конкретен план върху майките и майчинството. Понятието за майка има две измерения – биологично и социално. В пове често запазени съчинения от Античността, както от гръцки, така и от римски автори – основно мъже, жената е възпитавана и обучавана да бъде майка, при това съобразно даден социален модел. Тя трябва да създава деца – по възможност предимно момчета, за да продължават рода и да са полезни на общество то и държавата. Всичко това оказва влияние върху психиката и поведението на жените от най-ранна възраст. Във философски, медицински, художествени, правни текстове, в надписи, изображения, митични разкази, религиозни церемонии²⁵ – всичко е насочено към това тя да осъзнае собствената си биологична природа, от която произтича нейната обществена мисия, и да я възприема не

html, както и по-подробно в **Mantzilas**, Dimitrios. *Mater Matuta: An Overview of her Cult* – In: *Myrema. Mythology-Religion-Magic. 30 Articles and Essays*, Ioannina, 2018, p. 487–540.

²³ Предполага се, че именно на тази дата е бил осветен храмът. Другата хипотеза е, че на тази дата е бил сключен мирът между латините и сабините, като за разрешаването на конфликта значителна роля имат сабинянките, които стават съпруги и майки във фами

лиите на латините..²⁴ Юнона (Juno) е богиня на брака, съпругеската любов, покровителка на омъжените жени, помагачка на бременните и родилките, затова и често е представяна като майка-кърмилница. Самата тя е съпруга на Юпитер и майка на Марс и Вулкан. По-късно тя поема функциите на закрилницата-майка на целия римски народ и на държавата. Вж. CULTO DI GIUNONE на сайта Impervm Romanvm – <https://www.romanoimpero.com/2009/10/cul-to-di-giunone.html>²⁵ Вж. например **Cenerini**, Francesca. La rappresentazione della maternità : alcuni confronti fra carmina e imagines su pietra nella Regio VIII. – In: Ostraka, 19 (2010), p. 117–125 на <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>; **Morelli**, Anna L. Madri di uomini e di dei. La rappresentazione della maternità attraverso la documentazione numismatica di epoca romana. Bologna, 2009.

44

само с оглед на общественото, но и на личното си съществуване и благополучие. Използват се два основни инструменти за внедряването на тази позиция – самоопределянето на жената, която не може да съществува освен като майка, и полезността на майчинството за нейното здраве.

Въз основа на биологичната природа в социален план понятието *mater* включва както отдадеността на жената на нейната биологична функция, така и на полезността ѝ за цялата общност – фамилия, род, народ. На нея е поверена грижата за поколението и за развитието и нарастването на *civitas*.

По тази причина тя е почитана и закриляна, като постепенно в хода на развитието на римското право и отразявайки една социална, икономическа и политическа действителност, ѝ се отдават определени привилегии и се променя нейният статус.

В правните текстове много често терминът „*mater*“ се използва за омъжената жена²⁶, но не са малко и текстовете, в които става въпрос именно за жената, родила дете и само с оглед на факта на майчинството се прилагат определени норми. В тази връзка е основната уредба на произхода на дете то според статуса на майката и известният и в съвременното право принцип „*Mater semper certa est*“:

D. 2.4.5 (Paulus libro quarto ad edictum) quia semper certa est, etiam si vulgo conceperit; pater vero is est, quem nuptiae demonstrant.

Тя (майката) е винаги известна, дори и детето да е заченато извънбрачно²⁷, а бащата всъщност е този, когото бракът посочва.

Конкретният текст, в който той е включен обаче не е свързан с материята за статуса на лицата или брака, а е в книга II, титул IV, посветен на призоваване нето пред съд (*in ius vocatio*). Поставен в контекста на предходния фрагмент на Улпиан, той пояснява, че майката, независимо дали детето е родено в законен брак или извънбрачно, не може да бъде призовавана от него на съд без изрично разрешение на претора. Почитта, дължаща се по еднакъв начин и на двамата родители и възходящите, е създадена въз основа

на обичаите на пред ците (*mos maiorum*) и религията и намира отражение и в много други правни текстове по един специфичен начин.

По отношение на майката се изразява сигурност поради факта на ражда нето, като в случая освен биологичната връзка нищо друго не е от значение. Ако този принцип не съществува, детето, родено извън брака, би останало без установен произход и статус, което е недопустимо. В този смисъл е и стано

²⁶ Вж. напр. D. 1, 7. 44.; D. 23, 2. 41.1.; D. 25, 7. 1 рг. ²⁷ Терминологията в правните източници за извънбрачно дете според буквална и интерпретация на някои автори означава „дете, заченато в тълпата, сред простолюдието“, като по-точно е по-широкото значение на „обикновено, обичайно заченато“, т.е. извън бра ка (с оглед на често използвания израз *in vulgo*). При това не се отдава никакъв негативен оттенък на тази терминология, нито осъдително отношение спрямо майката.

45

вището на Целз, но поставено вече на съответното място – титул V на книга I на Дигестите относно статуса на лицата (*De statu hominum*) и критериите за определянето му:

D. 1.5.19 (Celsus libro 29 digestorum)

Cum legitimae nuptiae factae sint, patrem liberi sequuntur: volgo quaesitus matrem sequitur.

Когато са заченати в законен брак, децата следват статуса на бащата, а заченатите извънбрачно следват статуса на майката.

В текста на Целз прави впечатление, че са употребени термините *mater* и *pater*, но те са на различно ниво. Ако по отношение на майката става въпрос за признатата от естественото право генетична връзка, то по отношение на бащата очевидно се има предвид правният му статус на *pater familias* и правната връзка на детето с фамилията, която той ръководи, както и брачната връзка с майката, родила това дете.

Терминът и понятието за *mater* трябва винаги да се разглеждат в конкретния контекст, но не само с оглед на дадения казус, а и спрямо авторството на текста и епохата, към която се отнася даденият правен коментар или описание в неюридическата литература. От значение е дали става въпрос за фамилни отношения, за произход, наследяване или участие в стопанския живот, какъв е статусът на жената, назовавана като майка и защо е употребен този термин,

а не някой друг. Много често в текстовете като синоними се използват, дори и едновременно, *mater*, *materfamilias*, *uxor*, *milier*, *matrona*. Следователно не само акцентът на майчинството е от значение, но и цялостната обстановка, в която е поставена римската жена и майка, за да се определи нейният статус.

2.3. Терминът *mater familias* (или *mater familiae*) е образуван, като към лексемата *mater* е добавена генетивната форма на лексемата *familia*. Повечето

автори отбелязват лексикалния паралелизъм на двете понятия *pater familias* и *mater familias*, но приемат, че граматическата симетрия не отразява социална и правна равнопоставеност, основана на пола²⁸. По-важното в случая е акцентът на връзката с фамилната общност, т.е. позицията на съпруга и майка, чийто жи вот е предопределен и протича в рамките на голямото патриархално семейство. В този аспект може да се направи съпоставка със статуса на *pater familias* от една страна, и с другите подвластни (*fili*i, *filiae familias*) като *alieni iuris*.

Понятието за *mater familias* се развива паралелно и обвързано с това за *pater familias*. Те се интерпретират в такава релация и като биологическа и социална функция, и като правна уредба. Макар че не може да има сравнение с неограничената и всеобхватна власт на *pater familias* и дори аналогия с нея, позицията на *mater familias* и нейният статус ѝ гарантират известна авто

²⁸ Вж. **Salazar Revuelta**, Maria. Op. cit., p. 2 ss.; **Saller**. Op. cit., p. 193 s., 196 s.

46

номия, постигната постепенно в хода на еволюцията на римското общество, съответно и на правото.

Лингвистични, антропологични, социологични изследвания в исторически контекст обосновават тази социална симетрия, като на моменти се поставя въпрос коя позиция е доминираща – на бащата, който предполага, или на майката, която реално създава и реализира прокреативната функция²⁹. Според някои автори в латинския език нито *pater*, нито *mater* означават биологичните родители, а са свързани по-скоро с определена социална позиция, престиж и достойнство, както и разпределение на конкретните функции по съществуването и управлението на фамилията. Подобна симетрия в божествения свят се открива у Юпитер и Юнона, конструирани като римски божества в такъв план още в републиканската епоха³⁰.

Може би на това ниво в римското правосъзнание, а съответно и в правото се установяват две равноположени позиции, но не една спрямо друга, а за две отделни социални общности. Така както *pater familias* заема определено място сред мъжете и участва в поверените им социални функции, така и *mater familias* има съответното място в обществото на жените.

В този смисъл понятието за *mater familias*, така, както го представя Улпиан в D. 50.16.46.1, разгледан по-долу, не изисква непременно биологично майчинство, а по-скоро социална позиция, аналогична на майчинството – на закрила, на плодородие, на грижа и отдаденост, каквито се откриват в култа на *Bona Dea*³¹. Това разбиране, съответно през призмата на социалното и политическото развитие през Принципата, и под влияние на християнството през Домината, дава възможност понятието за *mater familias* да се отдалечи както от физическото майчинство, така и от майчинството въобще, както се

вижда от текста на Улпиан.

По принцип понятието за *pater familias* е централно в римското право, доколкото той се явява ръководител на фамилната общност, притежател на имуществото и представител на подвластните ѝ членове в обществото, той има икономическа самостоятелност, участва в публичните изяви и в политическия живот. Той е *persona optimo iure* както в обществото, така и вътре във фамилията, доколкото има дори дисциплинарна власт по отношение на подвластните. Неговият статус е ясно определен в:

²⁹ Вж. някои аспекти на това взаимоотношение в **Benveniste**, Emile. *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*. (trad. it.), Torino, 1976 (2 ed. 1969), p. 161 ss. ³⁰ Вж. подробния анализ у **Fiori**, *Op. cit.*, p. 473 ss. ³¹ Не е случайно и нейното празнуване в дома на консула, в който начело на церемонията е поставена неговата съпруга или майка – *mater familias*. Вж. изводите и аргументацията в **Fiori**, *Op. cit.*, p. 475.

47

D.50.16.195.2. (Ulpianus libro 46 ad edictum)... *Pater autem familias appellatur, qui in domo dominium habet, recteque hoc nomine appellatur, quia nvis filium non habeat: non enim solam personam eius, sed et ius demonstramus: denique et pupillum patrem*

familias appellamus.

Pater familias се нарича този, който притежава властта в семейството и това е правилното название, дори ако той няма син, защото ние така означаваме не самата личност, но и правното положение.

Mater familias определено няма такава позиция и това произтича както от традиционното за всички антични общества разделение според пола, така и от структурата на римската фамилия и римското общество³².

Терминът *mater familias* се използва в по-ограничен брой текстове, поради което в по-старата романистика се приема, че понятието за *mater familias* е свързано с една почетна позиция в римското общество и без определена правна стойност³³. Основният аргумент за това обикновено се търси в становището на Улпиан в D. 50. 16. 46. 1., който приема, че става въпрос за назоваване на жена, независимо от нейния статус, която води добродетелен живот в съответствие с *boni mores*.

Този текст обаче има доста противоречива интерпретация, която ще разгледам по-долу. Възщност текстовете, в които е спомената *mater familias* съвсем не са малко³⁴. В малкото по-новите изследвания, посветени специално на тази тема, се прави анализ на повечето текстове с правен характер, както и надписи и сведения от художествената, историческата и философската лите

ратура и постепенно се преодолява тази констатация³⁵.

В римската юриспруденция, макар да липсва изрично определяне на статуса на *mater familias*, то тя съвсем не е инцидентно споменавана. Да се отрича съществуването на специфична уредба относно нейния статус означава да

³² **Thomas**, Yan. La división de los sexos en Derecho romano. – In : **Duby**, Georges, в **Perrot**, Michelle, Historia de las mujeres. 1. La Antigüedad, Taurusminor, Madrid, 2000, p.

190–205. ³³ Вж. в този смисъл **Bonfante**, Pietro. Corso di diritto romano. T. I. Diritto di famiglia. Roma, 1925, p. 9: „*mateifamilias è titolo meramente onorifico che in epoca storica non ha valore giuridico*“ Срв. и Perozzi, Silvio. Istituzioni di diritto romano. T. I, Milano, 1947, p. 327; **Kaser**, Max. Das römische Privatrecht. München, 1955, p. 57, цитирани от

Fiori. Op. cit., p. 455, n.1. ³⁴ Вж. D. 1. 7. 44.; D. 23. 2. 41.1.; D. 25. 7. 1 pr.; CJ. 5. 3. 5; CJ. 9. 9. 18 ; D. 1. 6. 4; D. 1. 7. 25 pr.; D. 24. 3. 34; D. 32. 41.7; D. 38. 17.1. 1 и др.. Срв и D. 3.1.1.5; D. 5.1.12.2; D. 16.1.1.1; D. 16.1.2.1–3; D. 22.6.9 pr.; D. 26.1.18; D. 27.10.9; D. 48.16.1.10; D. 49.14.18 pr.; D. 50.4.3.3; D. 50.17.2; IJ. 2.8 pr.; CJ. 5.3.20.1; CJ. 5.4.23 pr.; CJ. 5.35.1; CJ. 7.39.3; CJ. 8.17.12; CJ. 9.8.5.3; IGai.1144 ; IGai. 1.190. ³⁵ Вж. бел. 5 и

по-специално студиите на **FIORI**. Op. cit., p. 456 ss.; **Salazar Revuelta**. Op. cit., p.3 ss. и статията на **Wolodkiewicz**, Witold. Mater familias. – In: Czasopismo prawn historyczne, 16 (1964), p. 103 ss.

48

се отрича такава и за подвластните дъщери и синове, внуци и внучки. В много други текстове, особено в Дигестите, трябва да се направи интерпретация дали става въпрос само за *mater* в смисъл на биологична майка, или на *mater familias*, дали това назоваване е по време на съществуващ брак или дори и по отношение на вдовица или неомъжена жена, която е *sui iuris*. Всичко зависи от конкретния казус и неговото систематично място както в съчиненията на съответния класически юрист, така и отредената му позиция в съответен титул на Дигестите, Институциите или кодексите на Теодосий и Юстиниан.

Може да се обобщи, че казуистиката, в която е употребено това понятие, е в четири основни аспекта:

- *mater familias* като съпруга;
- *mater familias* подвластна;
- *mater familias* неподвластна;
- *mater familias* като достопочтена жена (матрона).

Като изключим т.нар. определение в D. 50. 16. 46. 1, във всички други текстове е налице употреба, която насочва към утвърдено и ясно понятие, което не поражда колебания или противоречиво тълкуване, тъй като то е поставено винаги в дадена конкретна правна ситуация и подлежи на тълкуване в някой от посочените аспекти. Дори тогава, когато става въпрос за изследване доколко една жена има статус на *mater familias* във връзка с последиците в личен и имуществен план, които произтичат от него, то очевидно параметрите на този статус са очертани и римската юриспруденция не полемизира по тях.

2.4. *Определението на Улпиан за mater familias*

В рамките на това първоначално поставяне на темата да погледнем все пак на първо място текста на Улпиан, който се счита, че е редактиран по специфичния за определенията на римските юристи начин. Но той не е включен в негово съчинение, наречено *Definitiones*, а в коментара му към перторския едикт, което поставя въпрос и за конкретния контекст, в който е поставено:

D. 50.16.46.1 (Ulpianus libro 59 ad edictum) "Matrem familias" accipere debemus eam, quae non inhoneste vixit: matrem enim familias a ceteris feminis mores discernunt atque separant. Proinde nihil intererit, nupta sit an vidua, in genua sit an libertina: nam neque nuptiae neque natales faciunt matrem familias, sed boni mores.

За *mater familias* се считат тези, които

водят благопристоен живот: защото *mater familias* се разграничава и отличава от другите жени по своя морал.

И няма значение дали е омъжена или вдовица, свободнородена или освобожденка: защото не бракът и не раждането на деца я правят *mater familias*,

а добрите нрави.

Всъщност Улпиан изрично подчертава, че това назоваване на жената не се влияе от личния ѝ статус – *status libertatis* и *status familiae*. Пропуснат е

49

status civitatis, вероятно защото по отношение на peregrinите не може да се използват римските понятия за *mater* и *familia*, аналогични, но и различаващи се от тези по *ius gentium* и тяхното локално право.

Наред с това положението на *mater familias* според юриста не е обвързано въобще и с две други обстоятелства: наличието на брак и раждането на дете. С това понятието окончателно е откъснато от факта на майчинството и на брачното съжителство, които традиционно определят статуса на *mater familias* в предходната епоха. Следователно Улпиан изцяло представя едно друго, реформирано понятие, в което акцентът е върху поведението, а не върху реалното правно положение на жената.

Налице е твърдение, в което могат да се потърсят следите на една еволюция на статуса на жените в Рим. Докато в републиканския период *mater familias* е само римска гражданка, която е омъжена и има деца, то по-късно е налице пълното отрицание на този модел, като понятието се използва и за вдовици (вероятно и за неомъжени или разведени, т.е. за всички жени, кои то нямат брак към даден момент). С приравняването на *libertini* на *ingenui* с Августовото брачно законодателство и допускането на бракове между тях (с резерва само за представителите на сенаторското съсловие), както и с придаването на римско гражданство на всички жители на Империята през 212 г. сл. Хр. очевидно такива разграничения също нямат значение в началото на III в.,

когато Улпиан пише своя коментар към преторския едикт. Това от своя страна води до някои (макар и само загатнати) предположения за интерполации в текста, тъй като подобно схващане е напълно обяснимо и в синхрон със статуса на жените по-скоро в Юстиниановата епоха, отколкото в началото на III в.. Текстът обаче съществено контрастира с други становища както на Улпиан, така и на други класически юристи, в които *mater familias* е обвързана или с брак и статус на подвластна, или е *sui iuris*, разведена или вдовица и от това произтичат различни правни последици. По-долу ще разгледаме и свидетелствата от художествената литература, които също насочват към определен статус, а не към почетна социална позиция. Очевидно Улпиан поставя акцент на една еволюция на статуса на жената, но трудно може да се определи в какъв контекст той изразява предпочитание към нейното поведение, а не към реалната ѝ позиция в обществото и правното ѝ скрепяване.

2.5. *Mater familias u matrona*

Така поставено, определението сякаш се доближава до понятието за матрона, което е изградено основно във връзка с определено поведение и почетно отношение с ясен традиционен и етичен аспект. Самият термин *matrona* е аналогичен на *patronus*, както се назовава господарят, освободил роб, но също и римският гражданин от аристократичната прослойка, който осигурява про-

50

текция на чужденци, плебеи и клиенти и подобно на *pater* се грижи за техните интереси, а те от своя страна му дължат почест и уважение³⁶. В повечето запазени текстове в Дигестите и Юстиниановия кодекс³⁷ терминът *matrona* е употребен заедно с прилагателни, насочващи към почтеното и благопристойно поведение, както и особеното достойнство и непокорност, означавани като *honestas*, *dignitas* и *pudor matronalis*. Споменават се както носеното достойно име на матрона (*matronalis nomen*)³⁸, с подходящо благопристойно облекло (*in matronali habitu*, *matrona stolata*)³⁹ и пр. В този смисъл самият Улпиан в коментар относно преторските правила за установяване на съществуваща или мнима бременност (D. 25.4. De inspiciendo ventre custodiendoque partu) споменава:

D. 25. 4. 1. 6 (Ulpianus libro 24 ad edictum) Item praetor domum **honestae matronae** eligere debet, in qua mulier veniat, ut possit inspicere.

Преторът трябва да избере дома на

почтена жена, в която да отиде жената и там да бъде посетена (от акушерки), които да засвидетелстват дали е бременна.

Понятието за матрона е значително устойчиво в този си етично – правен смисъл и в императорските конституции. Така в една конституция на император Константин от 312 г. с указания до управителите на провинции се съдържа рескрипт до Съвета на Провинция Африка (*Concilium provinciae Africae*), в който изрично се подчертава закрилата на матроните с оглед опазване на тяхната благопристойност:

³⁶ Вж. **Ernout**, Meillet. Op. cit., p. 389 in fi ne. Вж. по темата най-общо **Cosentini**, C. Patrono. – In : NDI, t. XII, Torino, 1965, p. 706–707, както и **Masi Doria**, Carla. *Civitas operae obsequium: tre studi sulla condizione giuridica dei liberti*. Napoli, 1993; **Cosentini**, C. Patrono. – In: NDI, t. XII, Torino, 1965, p. 706–707. ³⁷ Вж. напр. D. 25. 4. 1.6.; D. 47. 10. 1.2.; D. 48. 5.13 pr.; D. 47. 10.15.15.; CJ. 2.12.21 и пр.

³⁸ D. 47, 10. 1. 2 (Ulpianus libro 56 ad edictum) Omnemque iniuriam aut in corpus inferri aut ad dignitatem aut ad infamiam pertinere: in corpus fi t, cum quis pulsatur: **ad dignitatem, cum comes matronae abducitur: ad infamiam, cum pudicitia adtemptatur**.

³⁹ D. 47.10.15 (Ulpianus libro 77 ad edictum) 15. Si quis virgines appellasset, si tamen ancillari veste vestitas, minus peccare videtur: multo minus, si meretricia veste feminae, non matrum familiarum vestitae fuissent entiarum si igitur **non matronali habitu** femina fuerit et quis eam appellavit vel ei comitem abduxit, iniuriarum tenetur. Вж. и **Berger**, Adolf. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, 1953, p. 579.

51

CJ. 2. 12. 21. Maritus citra mandatum in rebus uxoris cum sollemni satisfactione et alia observatione intercedendi habeat liberam facultatem, ne feminae persequendae litis obtentu in contumeliam **matronalis pudoris** irreverentur inruant nec conventibus virorum vel iudiciis interesse cogantur.

Император Константин. Съпругът

има пълното право да поеме управлението на делата на съпругата си без никакъв мандат, като той дава соленелни гаранции или спазва другите изисквания за поръчителство, за да могат жените да не се втурват във водене на дела, оскърбителни за тяхната благопристойност на матрони и да бъдат принудени да се явяват на събирания на мъжете или в съда⁴⁰.

По-различно е тълкуването на термина у граматичите. Авъл Гелий в книга XVIII на Атически нощи споменава дискусия за разликата между *matrona* и *materfamilias*. Той цитира определението на граматика Елий Мелис (*Aelius Melissus*), според който

Aul. Gell. , N.A., XVIII. 6 . 4. ... Ex eo libro verba haec sunt: " 'Matrona' est, quae semel peperit, quae saepius, 'mater familias'; sicuti sus, quae semel peperit, 'porcetra', quae saepius, 'scrofa'."...

... В неговата книга думите са след

ните: „ Матрона е жената, която е родила само веднъж, а *materfamilias* е тази, която е имала няколко деца; тъй както свинята, родила само веднъж, се нарича *porcetra*, а тази, която е родила няколко пъти– *scrofa*“...

За римляните подобно сравнение не изглежда необичайно, грубо и обидно, както би се възприело в наши дни, но Гелий го счита за лекомислено и погрешно⁴¹, тъй като няма никакви основания и сведения у други автори и опитни граматичници за това. Според него по-скоро матрона се нарича жената, която е омъжена и бракът ѝ продължава да съществува (т.е. не е разведена или вдовица), защото този термин произлиза и е свързан с майчинството – реализирано или бъдещо и очаквано:

⁴⁰ Вж. по въпроса за призоваването на матроните пред съд в статията на **Cascione, C.** *Matrone «vocatae in ius» tra antico e tardoantico.* – In: *Index 40* (2012), p. 238–243 на <https://unina.academia.edu/CosimoCascione>

⁴¹ Той отбелязва, че макар и този автор, който му е съвременник, през II в. сл. Хр. да се е считал за един от видните граматичници и да е създал многобройни съчинения, има повече литературен и софистичен уклон, отколкото талант и ерудиция и твърде претенциозно е озаглавил своето произведение, от което е взет цитата, „За свойствата/ собствеността на езика“ (*de loquendi proprietate*), която при публикуването ѝ е наречена „Рог на изобилието. Вж. *Aul. Gell. XVIII. 6. Quod Aelius*

Melissus in libro, cui titulum fecit de loquendi proprietate, quem, cum ederet, cornum esse Copiae dicebat, rem scripsit neque dictu neque auditu dignam, cum differre "matronam" et "matrem familias" existimavit differentia longe vanissima...

52

Ibid., 8.... *matronam dictam esse proprie, quae in matrimonium cum viro convenisset, quoad in eo matrimonio maneret, etiamsi liberi nondum nati forent, dictamque ita esse a matris nomine, non adepto iam, sed cum spe et nomine mox adipiscendi,*

... всъщност матрони се наричат же

ните, които се намират в брак със съпруга си и докато (този) брак съществува, дори и още да нямат деца, защото тази дума (матрона) произлиза от *mater* (майка) и дори да не е станала още, има надежда и в скоро време да се сдобие с деца.

В цитирания текст очевидно акцентът и при двете понятия е поставен върху майчинството и броя на децата. Като краен резултат от еволюцията на понятията е определението на Изидор Севилски⁴², който счита, че матрона в същински смисъл е жена, която има деца, докато *mater familias* е жена, която с ритуално – тържествен правен акт е преминала във фамилията на съпруга си, т.е. тя става подвластна на съпруга си или на неговия *pater familias* (*matrimonium cum manu*):

Isid., Etym. 9.7.13. *Matrona est quae iam nupsit, et dicta matrona, quasi mater nati, vel quia iam mater fieri potest, unde et matrimonium dictum. Distinguitur autem inter matronam et matrem, et matrem et matremfamilias. Nam matronae, quia iam in matrimonium convenerunt: matres, quia genuerunt: matresfamilias, quia per quandam iuris sollemnitatem in familiam mariti transierunt.*

Матрона е жена, която вече е омъжена,

и тя се нарича *matrona*, сякаш е майка на родено дете (*mater nati*) или защо то вече може да стане майка (*mater*), и поради това и бракът се нарича така (*matrimonium*). Но има разлика между *matrona* и майка и между майка и *mater familias*. Матрона е тази, която е сключила брак, майка е тази, която е създала деца, *mater familias* е тази, която чрез тържествени действия съгласно правото е преминала във фамилията на съпруга си.

⁴² **Isid., Etym. 9,7,13.** *Matrona est quae iam nupsit, et dicta matrona, quasi mater nati, vel quia iam mater fieri potest, unde et matrimonium dictum.* Distinguitur autem inter *matronam* et *matrem*, et *matrem* et *matremfamilias*. Nam *matronae*, quia iam in *matrimonium* convenerunt: *matres*, quia genuerunt: *matresfamilias*, quia per quandam iuris sollemnitatem in familiam mariti transierunt. Той прави подобна разлика и между мъж и съпруг пак в книга IX, глава VII, озаглавена DE CONVIVIIS: 1. *Vir sexum significat, non coniugium, nisi adieceris vir eius.* 2. *Maritus vero etiam sine adiectione coniugem sonat...* (Думата „*vir*“ означава пол на мъж, а не брачен статус, макар и да се казва понякога „нейният мъж“). 2. Но съпруг (*maritus*) без каквило и да е допълнителни термини означава мъж, който е женен). Интересното в случая е, че на *maritus* като термин за съпруг би следвало да противостои съответният термин за съпруга – *uxor*, но явно и Изидор Севилски възприема *mater familias* като синоним на *uxor*.

53

В повечето текстове в Дигестите и в кодекса обаче се открива идентитет между понятието за *matrona* и *mater familias*, като с оглед на конкретната казуистика се акцентира на съществуването на *iustum matrimonium*, в някои случаи и *cum manu*, но също и *sine manu*. Може обаче само да се предполага защо е било нужно такова акцентирание на морала и благоприличието на *mater*

familias и защо е използван този термин за жена дори и без брак, вместо термина *matrona* от Улпиан в цитираното определение, което се явява единствено в този смисъл в източниците. Едва ли прецизен юрист като него е имал пред вид извън конкретна ситуация да определя правен статус чрез обичайните норми и традиционните етични предписания, означавани като *boni mores*.

3. *Mater familias* и *matrimonium*

3.1. Майчинството и бракът

Както е видно от самия термин, така и от правните текстове, в които той е употребен, е налице тясна обвързаност на статуса на *mater familias* с брака. На първо място се изтъква един етимологичен аргумент. Терминът за брак – *matrimonium*, е пряко свързан и произведен от *mater*⁴³. Майката е ос новният член на фамилията, в която заедно с *pater familias* обичайно, религи озно и правно чрез брака двамата създават фамилната общност⁴⁴. Тя се явява като пазителка на брака, създава децата като продължителни на рода, макар и да няма реална и призната от правото власт над тях. В условията на патриархалното семейство *pater familias* има ръководната социална и правна позиция, той е притежател на фамилното имущество и това е отразено в съответния термин – *patrimonium*, лексикално също симетричен на *matrimonium*. Може да се приеме, че по-скоро става въпрос за разграничаване и протиповопоставяне, така както е в терминологичен и в субстанциален план между термина за брак и легално майчинство (*matrimonium*, *matrimonia*) и термини за определяне на имуществото, образуван по същия лексикален модел –

⁴³ Вж. **Ernout, Meillet**. Op. cit., p. 389. ⁴⁴ Вж. по-специално **Della Luna, M.** *Antiquitus libera matrimonia esse placuit. Profili evolutivi del matrimonio nel diritto romano e nel diritto moderno*. – In: *A&R*, 32 (1987), p. 126–136. Срв. и **Allende Correa, Maria E.** *La mujer romana en la obra de Tito Livio. El exemplum y el ideal femenino en la Antigua Roma*. – In: *Historias del Orbis Terrarum*, 18 (2017), p. 53–82– file:///C:/Users/Malina/Downloads/Dialnet-LaMujerRomanaEnLaObraDeTitoLivio-6120179.pdf. Вж. най-общо за архаичния период в коментара на Закона на Дванадесетте таблици статията на **McGinn, Thomas A. J.** *La familia e i poteri del pater*. – In: *XII tabulae. Testo e commento*, T I, Napoli, 2018, p. 189–229; **Cascione, Cosimo.** *Antichi modelli familiari e prassi corrente in età protoimperiale*. – In: *Ubi tu Gaius. Modelli familiari, pratiche sociali e diritti delle persone nell'età del Principato. Relazioni del Convegno internazionale di Diritto Romano*, Copanello 4–7 giugno 2008, Milano 2014, p. 23–94 и цитираната там литература.

*patrimonium*⁴⁵. Концептуално ако на майката е поверен домът, неговото стопанисване и грижата за децата, то бащата получава, създава, пази и разполага с фамилното имущество. Вероятно по същата причина няма прилагателно *matrius* по модела на *patrius*, тъй като в архаичната епоха, когато се е създавала тази терминология, жените нямат право да се разпореждат с имуществото, да съставят завещания, да участват в публични дейности и пр. Прилагателните *maternus* и *maternalis* означават произход на нещо от майката или свойство, качество, свързано с майката – в смисъл на „майчин“ и с акцент върху биологичната, а не социалната или имуществената връзка⁴⁶.

Доминиращата концепция е, че понятието за *pater familias* отразява правен статус и не е обвързано с бащинството⁴⁷, докато *mater familias* е по-скоро отражение на една биологична и социална реалност със или без конкретно

правно значение⁴⁸. В правните текстове, както и в художествената литература са налице множество свидетелства, които насочват към съществуването на определен статус на жените, наричани по този начин, макар че терминът се използва предимно по отношение на омъжените жени. Използва се засвидетелствания от самите римски автори аргумент, че терминът за брак (*matrimonium*) е произведен от термина за майка (*mater*) и съществува пряка обвързаност между брака и майчинството, съответно ролята на съпругата в брака е тя да осигури продължаването на рода.

Нека се върнем на текста на Авъл Гелий, който във втората си част разглежда тази концепция, която изглежда е господстваща към II в. сл. Хр., макар и към този момент съпругите да са значително по-независими в рамките на фамилията.

⁴⁵ Обикновено се обосновава произходът на този термин от факта на първоначалното притежание в собственост на фамилното имущество от *pater familias*, върху което той има пълна власт и с което оперира във „външния свят“, в който се явява единствен представител на цялата *familia*. Вж. относно концепцията за фамилното имущество в Закона на Два надесетте таблици **Feuvrier-Prevotat**, Claire. *Le concept de la familia pecuniaque dans la Loi des XII tables.* – In: *La question agraire a Rome: droit romain et société. Perceptions historiques et historiographiques.* Como, 1999, p. 59 – 79. Относно употребата на термина в общ план и по отношение на майчиното имущество вж. **Fuenteseca**, Pablo. *Maternum patrimonium.* (Revision de CTh. 8. 18. 1 y 8. 18. 2). – In: *AARC*, 9 (1993), p. 331– 347. ⁴⁶

Вж. **Ernout, Meillet.** *Op. cit.*, p. 389– 390. ⁴⁷ Вж. в този смисъл цитирания по-горе

фрагмент на Улпиан от D.50.16.195. 2. ⁴⁸ Вж. в този смисъл твърдението на **Bonfante**, Pietro. *Corso di diritto romano. Vol. I. Diritto di famiglia.* Roma, 1925, p. 9, 51, който счита, че „*mateifamilias* е изцяло почетно название, което в исторически план няма правна стойност“. Подобно е становището на **Perozzi**, Silvio. *Istituzioni di diritto romano. Vol. I.* Milano, 1947, p. 327; **Kaser**, Max. *Das röemische Privatrecht. T. I.* München, 1955, p.57.

55

Aul. Gell., N.A., XVIII. 6. 9. unde ip sum quoque "matrimonium" dicitur, matrem autem familias appellatam esse eam solam, quae in mariti manu man cipioque aut in eius, in cuius maritus, manu mancipioque esset, quoniam non in matrimonium tantum, sed in famil iam quoque mariti et in sui heredis lo cum venisset.

...защото така (поради връзката с

думата *mater*) се назовава самият брак, а *mater familias* се нарича тази, която е под съпругеската власт на мъжа си или под властта на този, на който е подвластен мъжът ѝ, защото тя влиза не само в брака, но и във фамилията на съпруга си и е в качеството на законен наследник (в нея).

От целия текст, който макар да не е от правните източници, но съдържа

определено правни характеристики и терминология, обикновено се правят изводи в няколко насоки. На първо място бракът се създава с цел жената да стане майка, това е нейното основно биологично предназначение и социална роля в съпругеското съжителство, както и нейното емоционално очакване. Майчинството е основание за почитта и уважението към съпругата и заради това тя е приета така във фамилията на своя съпруг. То е основната причина да се нарече *matrona*⁴⁹.

На второ място Гелий посочва пряката връзка между брака (*matrimonium*), при това с попадане под властта на съпруга или неговия *pater familias* (*in mariti manu mancipioque aut in eius, in cuius maritus, manu mancipioque esset*) и поло жението на *mater familias*. Това не отговаря напълно на действителността през II в. сл. Хр. (когато са писани Атически нощи), когато съпругеската власт е вече в упадък и бракът без *manus* е масово прилаган. Но Гелий се позовава на традицията на предците (*boni mores*, за които по-късно споменава и Улпиан), която е отразена в терминологията, и акцентира на брачната и фамилната обвързаност на матроната. И трите лексеми – *matrimonium*, *mater familias* и *matrona*, се извеждат от термина, с който се обозначава майката (*mater*) – както при осъществено, така и при бъдещо майчинство. Те са взаимно обвързани и имат известно припокриване. Но докато *matrona* е всяка омъжена жена и това название е свързано с особена почит и уважение към нея, включително и поради репродуктивната ѝ роля в обществото, то назоваването на съпруга та като *mater familias* се свързва със статуса ѝ на подвластна във фамилията, съответно и на наследница в качеството на *heres suus*, *in loco filiae* и пр. и е с по-обобщено правно значение.

В същия смисъл е и твърдението на Изидор Севилски, че матрона е омъжената жена и тя се нарича така, защото е или предстои да стане майка (*mater*), и от същата дума произтича и назоваването на брака (*matrimonium*).

Впрочем той определя, че с брака са свързани само двете понятия – за *mater familias* и *matrona*, но счита, че само *mater familias* е подвластна и нейният брак е

⁴⁹ Вж. А. Gell. XVIII. 6. 8., цитиран по-горе.

*matrimonium cum manu*⁵⁰. В тази връзка е налице идентична интерпретация с текста на Авъл Гелий.

За да се уточни изграждането на понятието за *mater familias*, считана предимно в положението си на законна съпруга (*uxor*), би следвало да се има предвид римскоправната концепция за брака, чиято основна цел е създаване то на поколение. Тя се извежда още в определението на Улпиан за естествено право:

D.1.1.1.3. (Ulpianus libro primo in institutionum) Ius naturale est, quod

natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. **Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio:** videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censer.

Естествено право е това, на което природата е научила всички живи съ

щества: защото правото е присъщо не само на човешките същества, но е общо и за всички животни, които се раждат на земята и в морето, а също и за птиците. **От него произтича съединяването на мъжа и жената, което ние наричаме брак, създаването на децата и тяхното обучение:** и така виждаме, че всички, дори и дивите животни признават и се подчиняват на това право.⁵¹

Текстът е обект на много критики в романистиката, според които остава непонятно защо такъв прецизен в своя изказ и правно тълкуване юрист като Улпиан дава подобно елементарно и дори грубовато сравнение, за да илюстрира универсалността на природните закони с брака, възприеман като присъщо на всички живи същества сексуално общуване с цел създаване и отглеждане на поколение. Въпреки това може да се приеме известна достоверност, ако текстът се разглежда във връзка с разбирането на римляните за прокреативната роля на жената и смисълът на брачното съжителство, поставянето на интересите на римския народ и неговото нарастване пред личните интереси⁵². В този смисъл бракът не е въпрос за индивидуално решение и

⁵⁰ Вж. цитирания по-горе фрагмент от Isid., Etym., 9.7.20. ⁵¹ Този текст е обект на оживена дискусия, най-вече относно концепцията за пряката връзка между правните институти и естественото право, което е неписано. Вж. подробно по въпроса Baccari, M. P. Concetti ulpianei per il "diritto di famiglia". Torino, 2000, p. 16 ss.; ID. Matrimonio e donna. V. I, Concetti ulpianei. Torino, 2012, p. 51 ss. и цитираните там автори и становища в дискусията. ⁵² Вж. едно интересно сравнително изследване на Varela, Julia. Mater familias. Modelos clásicos de sociología del género: E Engels y E. Durkhei. – In : Política y sociedad, 32 (1999), p. 173–188 на https://www.researchgate.net/publication/27585804_Mater_familias_Modelos_clasicos_de_sociologia_del_genero_E_Engels_y_E_Durkhei

емоции, а резултат от установено сътрудничество, одобрено от обичаите и боговете, между две фамилии, в което участват не само съпрузите, но и техните patres familiarum и което има както персонални, така и имуществени и дори политически измерения.

В повечето запазени съчинения от Античността, както от гръцки, така и от римски автори – основно мъже, жената е възпитавана и обучавана да бъде майка, при това съобразно даден социален модел. Тя трябва да създава деца – по възможност предимно момчета, за да продължават рода и да са полезни на

обществото и държавата. Всичко това оказва влияние върху психиката и поведението на жените от най-ранна възраст. Във философски, медицински, хумажествени, правни текстове, в надписи, изображения, митични разкази, религиозни церемонии⁵³ – всичко е насочено към това тя да осъзнае собствената си биологична природа, от която произтича нейната обществена мисия, и да я възприема не само с оглед на общественото, но и на личното си съществуване и благополучие. Използват се два основни инструменти за внедряването на тази позиция – самоопределянето на жената, която не може да съществува освен като майка, и полезността на майчинството за нейното здраве.

3.2. *Matrimonium procreandorum*

Традиционният римски морал изисква брачната връзка да е насочена към създаването на деца и продължаването на рода – *procreandorum liberorum causa*. Лекарите – предимно гърци и египтяни, които практикуват в Рим, създават към края на Републиката цяла медицинска стратегия в тази насока, която се възприема в правото и се създават някои мерки за реализирането ѝ⁵⁴. Очевидно тя е провокирана и от определени политически внушения, тъй като в този период римското общество е в дълбока демографска и нравствена криза. Във висшите съсловия все по-малко се създават трайни бракове и многодетни семейства. Средните и дребни собственици, също и градската и селската беднота, нямат възможност да издържат такива семейства. Но императорите считат и отправят съответните пропагандни послания, че римски те граждани, разпръснати на територията на империята, трябва да задържат своето господстващо място сред другите народи. В тази ситуация правото се опитва да интервенира с протекции, забрани, наказания, но като цяло подобна намеса в личните и фамилните отношения рядко е съпътствана с успех. Ав

⁵³ Вж. например **Cenerini**, Francesca. La rappresentazione della maternità : alcuni confronti fra carmina e imagines su pietra nella Regio VIII. – In: *Ostraka*, 19 (2010), p. 117–125 на <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>; **Morelli**, Anna L. Madri di uomini e di dei. La rappresentazione della maternità attraverso la documentazione numismatica di epoca romana. Bologna, 2009. ⁵⁴ Вж. обобщено по тези въпроси **Gourevitch**, Danielle. Se marier pour avoir des enfants : le point de vue du médecin. In: *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*. 1990, p. 139–151.

густовото брачно законодателство, както и другите мерки за насърчаване на раждаемостта и издигане на положението на майката в римското общество, въпреки значителната казуистика и коментари, не са особено ефективни. Това е ясно изразено по повод на рестриктивните разпоредби на Августовите закони, които са отменени от император Константин и окончателно целите закони от император Юстиниан.

Не са достатъчни мерките, свързани с освобождаването на брака от строгите формални изисквания на *ius civile*, зачитането на браковете и на фактичелите съжителства от типа на римския конкубинат, практикувани в провинциите, освобождаването на жените от настойничество, установяването на норми относно издръжката след развода, на грижата и привилегиите на бременната жена и пр.⁵⁵

Като продължение на политиката на Август от края на I в. пр. Хр. и началото на I в. сл. Хр. за насърчаване на брачното съжителство и създаването на многобройно потомство, която е актуална и към момента на съставянето на „Атически ноци“, Авъл Гелий цитира една реч на оратора и политик Метел Нумидийски за необходимостта от брака. В нея той приканва римляните да живеят в брак и се аргументира, че трябва да се мисли повече за „трайното благополучие на нашия род, отколкото за краткото неблагополучие на нашия живот“⁵⁶.

В този смисъл е известният текст на Модестин, който се приема като определение за римския брак:

D.23.2.1 (Modestinus libro primo regularum) *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio.*

Бракът е съюз между мъжа и жената, обединение за целия живот, общение по божественото и човешкото право⁵⁷.

⁵⁵ Вж. глава I. Definizione e libertà di matrimonio на монографията на **Astolfi, Riccardo**. Il matrimonio nel diritto romano classico, 2e ed., Padova, 2014, p. 3–62 ; **Quadrato, Renato**. „Maris atque feminae coniunctio“: „matrimonium“ e unioni di fatto. – In: Index, 37 (2010), p. 223–252 ; **Lamberti, Francesca**. Convivenze e ‘unioni di fatto’ nell’esperienza romana: l’es

empio del concubinato. – In: RIDA, 64 (2017), p. 157 – 176, и цитираната там литература. ⁵⁶

Вж. A.Gell., N.A., I. 6. Verba ex oratione Metelli Numidici, quam dixit in censura ad populum, cum eum ad uxores ducendas adhortaretur;...In ea oratione ita scriptum fuit: „Si sine uxore possemus, Quirites, omnes ea molestia careremus; set quoniam ita natura tradidit, ut nec cum illis satis commode, nec sine illis uno modo vivi possit, **saluti perpetuae potius quam brevi voluptati consulendum est.**“ ⁵⁷

Това е традиционната интерпретация на текста, която се развива от различни по зидии в романистиката. Вж. **Андреев, Михаил**. Римско частно право. София: Наука и изкуство, 1975, с. 182. По-подробно вж. в статията ми „Римскоправната концепция за брака според Модестин“. – В: Семейните отношения в променяния се свят. Правни, социологически и икономически отношения. София: Сиби, 2014, с. 11 – 42.

Модестин използва същия израз, употребен и от Улпиан в цитирания по-горе фрагмент (*maris atque feminae coniunctio*), който е свързан с присъщото на всички живи същества полово обичуване на мъжки и женски екземпляри

ри. По отношение на хората *coniunctio* се интерпретира като „съединение на мъж и жена“. Макар и да има определени биологични и медицински термини,

в случая юристът е използвал една адекватна за учебен трактат терминология и в рамките на християнската етика и благоприличие тя е подходяща за началния фрагмент относно брака на Дигестите⁵⁸. В други текстове и той, и други юристи, а и в императорските конституции се използва биологичното понятие за *coitus*, за да се разграничат хипотезите, в които дори и да няма сексуално общуване между съпрузите, брачната връзка съществува по силата на *affectio maritalis* и взаимното съгласие на съпрузите⁵⁹.

В етимологичен план се счита, че лексемата *coniunctio* произхожда от древния впряг (ярем) – *iugum*. В брачните отношения това напомня архаичния ритуал съпрузите да бъдат впрягани заедно, за да се сложи началото на съвместния им живот и да не се разделят. В този смисъл са и разсъжденията на Изидор Севилски, цитирани по-горе, коментирани в етимологическите и други речници и енциклопедии⁶⁰. Терминът означава самия акт на свързване, както и резултатът от обвързването – свързаност, привързаност, връзка, което в брачните отношения има и по-конкретен смисъл⁶¹. Той е употребяван както за брачните съюзи, така и за създаването на когнатски връзки и родство⁶².

⁵⁸ Самият Модестин, който има специално съчинение в за брака (*De ritu nuptiarum*), използва термина в по-общ план за брачна обвързаност в D.23.2.42. пр, но в D. 50.17.197 компилаторите на Дигестите му придават значение на *regula iuris*, т.е. общовалидно правило, необвързано с конкретна казуистика.

⁵⁹ В този смисъл са коментарите относно валидността на легати, завещания, дарения между съпрузи и пр. Вж. и D. 24, 1, 32, 13 (*Ulpianus libro 33 ad Sabinum*)... *Non coitus matrimonium facit, sed maritalis affectio*. D.35.1.15 (*Ulpianus libro 35 ad Sabinum*) ... *Nuptias enim non concubitus, sed consensus facit*. Срв. и D.50.17.30 (*Ulpianus libro 36 ad Sabinum*) *Nuptias non concubitus, sed consensus facit*., като текстът е даден като определение, а не във връзка с конкретен казус, макар и да кореспондира с другите фрагменти от Улпиан, но в различни книги от коментара му по цивилното право. Очевидно става въпрос за трайно правило, възприето и по времето на Юстиниан.

⁶⁰ **Ernout, Meillet**, cit., v. *iugum, iungo*. Срв. и **Benveniste**, Emile. *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*, I, Torino, 1976, p. 186. ⁶¹ По-подробно вж. **Quadrato**, Renato. „*Maris atque feminae coniunctio*“: „*matrimonium*“ e unioni di fatto; – In : *Index*, 38 (2010), p. 223–252. Вж. и **Илиев**, Димитър. За понятието брак и определението на римския юрист Модестин. – *Съвременна право*, 2000, № 3, с. 104–112 ;

⁶² **Ernout, Meillet**, cit. Срв. **Илиев**, цит. съч., с. 106. Твърде неточно обаче е обобщението, че в употребата именно на този термин се съдържа идея за сродяване на двете фамилии на съпрузите, тъй като римското когнатство има съвсем друго значение и е свързано с установяване на кръга лица, между които съществува кръвна връзка. Вж. **Galeno**, G. *Parentela e affinità* (*Diritto*

жение на съпругата, която заема достойно място както във фамилията, така и в обществото⁶³. То се явява своеобразен „баланс“ спрямо ролята на *pater familias* и за отреждане на равнопоставеност на двамата съпрузи и при продължаването на рода, така както е определено от Улпиан според принципите на естественото право в D.1.1.1.3. (цитиран по-горе) и която се съдържа в термина *coniunctio*, разбран както в биологичен, така и в социален аспект. Юстиниан в *Novella* 89 от 539 г. приема, че не трябва да се прави разлика меж ду мъжете и жените, защото природата не я прави, и често има разпоредби, които се отнасят и до двата пола, а ако някъде тя съществува, то не е особено правилна и произтича от законите от миналото.

Подобна концепция е изразена и в две конституции от 531 и 534 г., адресирани до преторианския префект Йоан:

CJ. 6.58.14.pr. *Lege duodecim tabularum bene Romano generi prospectum est, quae unam consonantiam tam in maribus quam in feminis legitimis et in eorum successionibus nec non liberis observandam esse existimavit, nullo discrimine in successionibus habito, cum natura utrumque corpus edidit...*⁶⁴.

В Закона на Дванадесетте таблици за доброто на римския народ е предвиде

но, че не трябва да съществува разлика между законните деца от мъжки и женски пол и че това правило трябва да се спазва, както по отношение на тяхното наследяване, така и при наследяването на самите деца (от родителите им), без никаква разлика в наследяването, тъй като природата дава на всички едно и също човешко тяло

Romano e vigente). – In: NDI, v. 12, Torino 1965, p. 390–392; **La Rosa**, F. Osservazioni sulla parentà in età arcaica. – In: Studi per G. Nicosia, v. IV., Milano, 2007, p. 327–333 ; **Bonte**, P, **Copet-Rougier**, E. Groupes de parenté et stratégies matrimoniales.– In: Parenté et stratégies familiales dans l’Antiquité romaine. Rome, 1990, p. 253–266. ⁶³ **Saller**, Op. cit., p. 196;

Thomas, Op. cit., p. 142 , p.181. ⁶⁴ Вж. в същия смисъл и CJ.6.58.15. *Imperator Justinianus. Meminimus antea divinam promulgasse constitutionem, per quam ad vestigia legis duodecim tabularum totam progeniem ex legitima subole descendentem sive masculinam sive feminam legitimo iure hereditatem adipisci sanximus, ut, quemadmodum ipsis a legitimis succeditur, ita et ipsae legitimarum personarum amplectantur successionem.* Тези констатации обаче не следва да се извеждат извън контекста, който е свързан с наследяването по закон в тази новела. В *Novella* 118 се съдържа окончателната и същностна реформа на законното наследяване, като при никой

от видовете наследяване няма никаква разлика между наследниците, основана на техния пол. Вж. **Biondi**, Biondo. *Diritto romano cristiano*. Vol. 2, p. 214, както и монографията на **Lambertini**, Renzo. *I caratteri della Novella 118 di Giustiniano*. Milano, 1977, p. 40.

Според някои автори⁶⁵ само бракът, а не майчинството придават статус на съпругата на *mater familias*, съответно и на *matrona*. Счита се, че те са синоними на „законна съпруга“ или „омъжена жена“ (съответно на гръцкия термин *γυνή ὑμέτῃ*). Основен аргумент за тази позиция се извежда от цитирания по-горе текст за полемиката между Авъл Гелий и Елий Мелис относно разликата между термините *matrona* и *mater familias*. Според Гелий матрона е жената, която има брак със своя съпруг (*matrona dictam esse proprie, quae in matrimonium cum viro convenisset*) и това няма нищо общо с наличието или не на деца.

Подобно тълкуване на текста обаче не е съвсем точно, защото обяснение то на автора е, че тя може да има деца или да е в очакване, но сякаш изключва възможността съпругата да не стане майка. Стерилитетът се е считал за ос новната болест, но и за проклятието на жената, защото ѝ отнема възможност та да е пълноценен човек и да се инкорпорира в обществото. Според римската традиция, вплътена и в правните норми, той се явява основание за развод.

Няма сигурни сведения в източниците за това, но предвид на всеобхватността на съпружеската власт (*manus*) и неограниченото от основания едностранно прекратяване на брака от мъжа (*repudium*), дори при малки прегрешения или несговорчив характер на жената, вероятно в архаичния период и Ранната Ре публика това е било честа практика и за безпродните съпруги⁶⁶. Ако жената се е стремяла към запазване на своето здраве, но и на социалната си позиция, на семейството си, то тя е трябвало да се реализира като майка.

От цитираните по-горе текстове за безспорно се приема, че статусът на *mater familias* е на съпруга на *pater familias*, която е въведена във фамилията чрез соленелния акт на бракосъчетанието, като нейният брак предполага съпружеска власт над нея (*matrimonium cum manu*) и само тогава съпругата става *mater familias*. При това съществуват и двете форми на законен брак с *manus*, осъществен чрез *coemptio* или *confarreatio* (към I в. сл. Хр. задължителен само за фамилиите на понтифиците). Това е ясно уточнено в два по-подробни текста от Сервий от коментара му към Енеида на Вергилий⁶⁷:

⁶⁵ **Salazar Revuelta**. Op.cit., p. 6 s. **Benveniste**, Emile. Il vocabolario delle istituzioni in do-europee. (trad. it.). Torino, 1976, T. I, p. 243. ⁶⁶ Вж. сведенията у Aul.Gell., N. A., 4.3.2, който споменава развода на Spurius Carvilius, нарича още Ruga, консул през 234 и 228 г. пр. Хр., член на колегията на авгурите. Той, въпреки голямата си обич и привързаност към съпругата, която е имала и благ характер, но била с вродена малформация и не можела да има деца, в 230 г. пр. Хр. бил принуден от цензорите да изпълни брачния си обет и да се разведе. Аргументът за това е бил, че сключването на брак е с цел създаването на поколение и общественият дълг следва да има приоритет пред личните емоции и благополучие. ⁶⁷ Сервий (Maurus Servius Honoratus) е римски граматик от IV в. Текстовете от коментара на Сервий към Енеида на Вергилий се цитират по изданието Maurus Servius Honoratus. In Vergilii carmina

Serv., In Verg. Aen., 11. 476.

Matronae nunc feminae. quidam sane arbitrantur inter matronam et matremfamilias hoc interesse, quod matrona dicatur primi pueri mater, materfamilias quae plures peperit. alii hoc putant rectius, matro

nam dici quae in matrimonium cum viro convenerit et in eo matrimonio manserit, etiam si liberi nondum fuerint: dictam **matris nomine**, spe atque omine, unde et matrimonium dictum.

matrem vero familias eam esse, quae in mariti manu mancipioque, aut in cuius maritus manu mancipioque esset, quoniam in familiam quoque mariti et sui heredis locum venisset. alii matronas virgines nobiles dicunt, matresfamilias vero illas quae in matrimonium per coemptionem convenerunt: nam per quandam iuris solemnitatem in familiam migrant mariti.

Serv., In Verg. Aen., 11. 581 ... **matres inter matrem et matremfamilias** hoc interest, quod mater est praeter illam significationem quae est ad aliquid, quae tantum convenit in matrimonium; materfamilias vero illa dicitur quae in matrimonium convenit per coemptionem: nam per quandam iuris sollemnitatem in familiam migrat mariti. ...

Матрони са жените, за които осно

вателно се твърди, че има разлика между тях и mater familias, защото матрона е тази, която е станала майка на едно дете, а mater familias е родила повече деца. Други пък основателно твърдят, че матрона се нарича тази, която е встъпила в брак и бракът про дължава да съществува, дори и още да няма деца: тя се назовава майка, защото се надява да има деца, и затова и бракът се нарича matrimonium.

Mater

familias е тази, която е подвластна на съпруга си или на този, на когото е подвластен нейният съпруг, като тя се включва във фамилията на съпруга си и е в положението на законен наследник. Някои наричат матрони благородните девици (весталките), а mater familias е тази, която е встъпила в брак чрез откупуване (coemptio) и е преминала чрез соленелен правен акт във фамилията на съпруга си.

Разликата между **mater** и **mater familias** се състои в това, че mater, на ред с другите значения трябва да се добави и това, че е омъжена, а mater familias се нарича тази, която е встъпила в брак чрез coemptio: чрез соленелен правен акт е преминала във фамилията на съпруга си.

Текстовете на Сервий изразяват типичното разграничаване между понятията за mater, mater familias и matrona, както е направено и по-късно у Изидор Севилски. Но към IV в., когато е създаден този коментар, се прие ма съществуването на две възможности за статуса на съпругата – подвластна

във фамилията на съпруга си или на неговия *pater familias* или неподвластна. *Coemptio*, интерпретирана при превод често и неточно като „откупуване“, е формален акт, извършван с тържествени (соленелни) изрази и брачна клетва, с който се придобива *manus*. На неговия характер на съглашение съответства точно изразът за придобиване на съпругеска власт – *conventio in manu*. Дискусионен е въпросът доколко бракът придава на *mater familias* уникален и изключителен статус. В тази връзка се разглежда един текст от компиляцията на Павел Дякон от съчиненията на Фест, който се позовава на сведенията у Верий Флак от епохата на Август. В него се твърди, че *mater familias* е само съпругата, встъпила в соленелен брак със съпругеска власт (*conventio in manu*). Към този момент все още се предполага, че *confarreatio* е практикувана само за членовете на фамилията на понтифиците, докато основният способ за придобиване на съпругеска власт е *coemptio*⁶⁸:

Fest., De verb. sign., s.v. „materfamiliae“ (LINDSAY, p. 112): **Materfamiliae non ante dicebatur, quam vir eius paterfamiliae dictus esset; nec possunt hoc nomine plures in una familia praeter unam appellari. sed nec vidua hoc nomine, nec quae sine filiis est, vocari potest.**

Mater familiae не може да се определи като такава, преди съпругът и да е станал *pater familiae*. И с това име не могат да се назовават повече жени във фамилията, освен една. И нито вдовицата, нито съпругата без деца могат да се наричат така.

Фест обаче акцентира на един друг момент в своето определение: в една фамилия само една жена може да бъде *mater familias* и това е изключителен статус. Тя е съпругата на *pater familias*, следователно това не се отнася до снахите на подвластни синове и внуци. Двата статуса са така обвързани, че след смъртта на *pater familias* вдовицата не може да се назовава повече така, нито да ползва правните възможности, свързани с този статус.

Ако се приеме това виждане, като се има предвид разграничението между двете разновидности на фамилната власт – *manus* на съпруга и *patria potestas* на домовладелеца, то положението на съпругата на подвластния син е по-неблагоприятно. Тя, както и другите *alieni iuris*, е подложена на дисциплинарен власт на *pater familias* (*ius vitae ac necis*), *ius vendendi* и съответните имуществени и лични ограничения. Изглежда обаче зестралният режим е еднакъв и в двете хипотези и това е напълно оправдано, като се има предвид правното значение на зестрата и засилената ѝ защита. Наред с това, *per argumentum a*

fortiori, от утвърждаването на изключителното положение на mater familias само като съпруга на pater familias логично следва извод, че нейното поло

⁶⁸ Секст Помпей Фест (Sextus Pompeius Festus) е римски граматик от II век. Цитирането на Фест е по Sexti Pompei Festi De verborum signifi catu quae supersunt cum Pauli epitome. Thewrewkianis copiis usus edidit Wallace M. Lindsay, Lipsiae, 1913 в интернет на <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.32101077773990&view=1up&seq=9>

64

жение съвсем не е само социално и религиозно обособено, а зад понятието majestas още в архаичната епоха се разбира определен правен статус. В I в. сл. Хр. обаче в правните извори се твърди, че съпругата на подвлас тен син също е mater familias. Така Прокул разглежда казус на осиновяване на внук от pater familias, роден от брака на подвластния му син и съпругата му, която има този статус:

D. 1.7.44 (Proculus libro octavo epistularum) ...Sed si sic adoptavit, ut etiam iure legis nepos suus esset, quasi ex lucio puta filio suo et **ex matre familias** eius natus esset....

...ако едно дете е осиновено според законите да има права на внук, но то е родено от сина и неговата съпруга – mater familias.

Това становище е в синхрон със сведенията и у Авъл Гелий, че в резултат на брака mater familias встъпва във фамилията на съпруга си и остава под властна било на него, било на неговия pater familias, ако съпругът е подвластен (matrem familias appellatam esse eam solam, quae in mariti manu mancipioque aut in eius, in cuius maritus, manu mancipioque esset).

От текста на Фест следват и друг извод: вдовицата, дори и да е била mater familias, както и съпругата, която е бездетна, не могат да имат този статус. Така той обвързва статуса с 2 обстоятелства: с наличието на брак с manus, но само за времето, в което той съществува, и само ако той е скрепен със

създаването на поколение, т.е. ако съпругата е изпълнила своята естествена и обществена проекреативна мисия.

Може би в тази връзка е породено и съмнението дали жената в брак с manus може да бъде mater familias, преди да е родила, което се тълкува и от Авъл Гелий, и от Изидор Севилски и очевидно е присъствало като проблем в обществото още от края на Републиката насетне. И двамата автори приемат, че периодът между брака и раждането на деца не се тълкува неблагоприятно за жената с оглед на нейния статус, но все пак mater familias е тази, която е дарила съпруга си с повече деца.

Следователно статусът на mater familias като законна съпруга и с действителен и съществуващ брак е пряко свързан с нейното положение във фами

лията, което следва да се разгледа по-детайлно.

4. Mater familias и familia

4.1. Мястото на mater familias във familia

Както в правните, така и в литературните извори се акцентира на факта, че съществен момент за определянето на статуса на mater familias е нейната обвързаност с фамилията на съпруга. В повечето определения всъщност се споменава не само за наличието на законен брак, а по-скоро за въвеждането

65

на жената във фамилната общност с основна цел да се осигури нейното на растване, да се запази фамилното имущество и традиции. От тази гледна точка еволюцията на статуса на mater familias е резултат от промените в римската фамилия, която преминава от голям социален колектив с общо имущество и под ръководството на pater familias към по-ограничен персонален състав със значителна имуществена обособеност на нейните членове, макар и под общо то (и често формално) управление на pater familias.

Като резултат от тази еволюция в титул XVI на книга L на Дигестите се съдържа едно обширно определение за термина familia и различните аспекти, в които той има употреба. Да разгледаме последователно становището на Улпиан в коментара му към преторския едикт. Очевидно определянето на терминологията е било от съществено значение, тъй като значителна част от уредбата на личните и фамилни отношения е обвързана именно с понятието за familia и статуса на нейните членове.

Най-общо понятието е определено в §2 на фрагмент 195 в този титул:

D. 50.16.195.2 (Ulpianus libro 46 ad edictum) Familiae appellatio refertur et ad corporis cuiusdam significationem, quod aut iure proprio ipsorum aut communi universae cognationis continetur. Iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae, ut patrem familias, **matrem familias**, filium familias, filiam familias quique deinceps vicem eorum sequuntur, ut patrem nepotes et neptes et deinceps

Фамилията се нарича по този начин и

има значение като термин в същински смисъл и по общото право, според което тя обединява всички когнати.

В същински смисъл на думата фамилията се образува от съвкупността на лицата, които естествено или по силата на правото са под властта на едно лице – така в нея се включват до мовладелецът (pater familias), майката (mater familias), подвластните синове и дъщери и тези, които произхождат от тях – внуците и внучките.

В случая е видно поставянето на mater familias наред с pater familias като

член на голямото патриархално семейство, но това не бива да се надценява и приема като безспорен аргумент за равнопоставеност в правен смисъл между тях⁶⁹. Акцентираща се на когнатството като основа за обединението на членовете на фамилията, т.е. на кръвната връзка, съответно на майчинството и бащинството на тези лица. Самият *pater familias*, наричан също *princeps* в смисъл на поставен начело на общността, също се включва във фамилията⁷⁰.
Улпиан

⁶⁹ Вж. по-горе.

⁷⁰ D. 50.16.196. pr. (Ulpianus libro 46 ad edictum) *Familiae appellatione et ipse princeps familiae continetur*. Терминът *princeps*, образуван от лексемите *primus* и *capio*, има както обща употреба в смисъл на първи, първенец, най-добър, поставен начело, глава, ръководител и пр., както е в случая, така и като предводител, повелител, властелин, съответно

66

обаче разглежда неговия статус по-скоро правно, отколкото във връзка с произхода, тъй като в §1 на същия текст проследява еволюцията на агнатската фамилия, в която се включват и освободенците, а в § 3 – и робите. Така тя е определена като общност, създадена по силата на естественото или на цивилното и преторското право под ръководството на *pater familias* (*plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae*). Но неговият статус е правно определен и той не зависи от факта на биологичното бащинство, съответно наличието на деца, а от неговото неподвластно положение, което дава възможност и непълнолетно лице да е с този статус, и от властта, определена най-общо като *dominium* (...*quamvis filium non habeat: non enim solam personam*

eius, sed et ius demonstramus: denique et pupillum patrem familias appellamus). Не такова е положението на *mater familias*, ако то може да се изведе от двата фрагмента – D.50.16.195 и 196. След определянето на различните аспекти на употребата на термина *familia*, в последния параграф на фрагмент 195 Улпиан твърди:

D.50.16.195.5.(Ulpianus libro 46 ad edictum) *Mulier autem familiae suae et caput et finis est.*

Но (от друга страна) жената е

началото и краят на своята фамилия.

Една от интерпретациите е свързана с разграничаването на позициите на *pater familias* и *mater familias*, която дори и когато *sui iuris*, не може да има под властни и законни наследници (*heredes sui*)⁷¹. Тя не може и да осиновява деца, тъй като не може да има над тях никаква власт⁷². Дори при определянето на произхода на извънбрачните деца според статуса на майката те не са във фамилията, доминирана от нея, а им се назначават настойници. Тези принципи на цивилното право обаче постепенно се модифицират с въвеждането на преторската система на интестатното наследяване с

приоритет на когнатството пред агнатството, с предоставянето на привилегиите на *ius tria liberorum* и дораз витието на наследяването по майчина линия със *Senatusconsultum Tertulianum* и *Senatusconsultum Orficianum*⁷³. Всичко това се отразява в разграничението,

princeps Senati като позиция на ръководителя на римския Сенат и поставен начело в списъка на сенаторите от I в. сл. Хр. постепенно се превръща в синоним на император. Вж. монографията на **Cancelli, Filippo**. *Res publica – princeps di Cicerone e altri saggi*. Torino, 2017 с обширна библиография по темата.⁷¹ Повечето автори го тълкуват във връзка с D.50.16.196.1. (*Gaius libro 16 ad edictum provinciale*) *Feminarum liberos in familia earum non esse palam est, quia qui nascuntur, patris familiam sequuntur*.

⁷² IGai 1.104. *Feminae vero nullo modo adoptare possunt, quia ne quidem naturales liberos in potestate habent*.⁷³ Вж. D. 50.16.56.1. (*Ulpianus libro 62 ad edictum*) "*Liberorum*" *appellatione continentur non tantum qui sunt in potestate, sed omnes qui sui iuris sunt, sive virilis sive feminini sexus*

67

че ако обвързаността на децата с *pater familias* е предимно на правно ниво, то с *mater familias* тя е на естествено, природно, но признато от правото ниво.

Ако се приеме, че компилаторите на Дигестите са следвали поредност та в коментара на Улпиан към едикта, противопоставителното твърдение от носно *familia mulieris* изглежда логично след твърдението в D.50.16.195.2, че след смъртта на *pater familias* или еманципирането всички членове на *familia* стават самостоятелни и придобиват качеството на *pater familias*⁷⁴. Това обаче се отнася до лицата от мъжки пол, въпреки уговорката в началото на същия фрагмент, че когато се говори за нещо в мъжки род, се разбират и двата пола⁷⁵. Очевидно такава ръководна позиция във фамилията не се отрежда на *mater familias*, макар и тя също да е става *sui iuris* – било след смъртта на своя *pater familias*, ако е била в брак без *manus* или на съпруга си при брак с *manus*. В случая твърдението, че тя има своя фамилия (*familia sua*) би следвало да се интерпретира в смисъл на имуществена самостоятелност, каквато е преобладаващата ситуация в III в., когато Улпиан пише коментара си, и почти изцяло съществуващата в VI в., когато са съставени Дигестите. От тази позиция се правят изводи от една страна за възможна интерполация, без обаче да има сериозни аргументи за автентичния улпианов текст, а от друга – текстът се интерпретира в смисъл, че макар и да има свое имущество, то с предаването му по наследство обособеността му като *familia* престава да съществува. В този смисъл *familia sua* на жената е с временно съществуване по време на нейния самостоятелен живот като *persona sui iuris*, обезпечава я материално, дава ѝ възможност да остави наследство на децата или роднините си, но не води до правен континуитет или самостоятелност в статуса на наследниците. Би следвало да се обърне внимание и на факта, че ако в цялостния текст на Улпиан се споменава в рамките на фамилията *mater familias*, то в този па

паграф е употребен терминът за жена (*mulier*), който по-рядко се използва и

sunt exve feminini sexus descendentes. Вж. библиография относно наследяването по майчина линия и двата сенатусконкулта в монографията на **Meinhart**, Marianne. *Die Senatus consulta Tertullianum und Orfitianum in ihrer Bedeutung fuerdas klassische roemische Erbrecht.* Graz, Wien, Koeln, 1967. По-общо за развитието на статуса на *mater familias* в тази посока вж. **Blanch Nougues**, Juan M. *La filiación en el pensamiento jurídico romano: ueritati locum superfore.* – In : *RGDR* 3 (2004), pp. 5 ss. на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=403355; **Nunez Paz**, Maria I. *Progresivo y limitado reconocimiento de la figura materna en el Derecho romano. De la cesión del vientre al ejercicio de la tutela.* – In: *Madres y maternidades. Construcciones culturales en la civilización clásica.* Oviedo, 2009, p. 284–285.⁷⁴ D.50.16.195.2.(Ulpianus libro 46 ad edictum)... Et cum pater familias moritur, quotquot capita ei subiecta fuerint, singulas familias incipiunt habere: singuli enim patrum familiarum nomen subeunt. Idemque eveniet et in eo qui emancipatus est: nam et hic sui iuris effectus pro priam familiam habet.

⁷⁵ D.50.16.195.pr.(Ulpianus libro 46 ad edictum) Pronuntiatio sermonis in sexu masculino ad utrumque sexum plerumque porrigitur.

68

за съпруга. Независимо от съществуването на *familia sua* тя очевидно няма качеството на *mater familias*.

Половин век по-рано Гай в коментара си към провинциалния едикт също споменава за *familia sua* на жената, в този случай тя е наречена с общия термин за жена (*femina*):

D. 50.16.196.1. (Gaius libro 16 ad edictum provinciale) *Feminarum liberos in familia earum non esse palam est, quia qui nascuntur, patris familiam sequuntur.*

Общозвестно е, че децата на жените не могат да бъдат във фамилията им, защото тези, които се раждат, следват фамилията на бащата.

Твърдението, че децата не се включват в нея, произтича от общото правило за определяне на статуса на децата според този на бащата, но това е валидно при наличието на законен брак⁷⁶. Така определено, правилото не дава отговор на въпроса за извънбрачните деца, но няма текст, че те се включват във фамилията на майката, когато тя е *sui iuris*. В текста прави впечатление също и употребата само на термините *pater* и *mater*, макар и от контекста да става ясно, че децата принадлежат към фамилията на *pater familias*. Това би могло да се обясни по два начина – както с опит за лексикална краткост, тъй като правилата са общозвестни (*palam est*), така и с факта, че коментарът е към провинциалния едикт, т.е. би следвало тези правила да се адаптират и за случаите, когато в правоотношенията участват не само римски граждани, а и латини и peregrini, като за някои случаи

нормите на цивилното право въз основа на изрични разпоредби се прилагат по аналогия. Но статусът на *pater familias* и *mater familias* е уникален и римските юристи държат на традиционното му възприемане според нормите на цивилното право.

Тези текстове насочват към изследване на мястото на *mater familias* в римската *familia*, което само привидно изглежда ясно определено предвид ци-тираните в предходната част на изложението текстове. Ако трябва да им се направи обобщение, то следва да се разгледат две хипотези:

1. съпругата при *matrimonium cum manu*, която е подвластна (*alieni iuris*) на своя съпруг или неговия *pater familias* или

2. съпругата в *matrimonium sine manu*, която остава подвластна на своя *pater familias* или е еманципирана и неподвластна (*sui iuris*). Обикновено обясненията за наличието и на двете, при това твърде различни фамилни статуса, и за противоречията в становищата на класическата юриспруденция, се обясняват с темпоралното развитие на статуса на жените.

⁷⁶D. 2.4.5 (Paulus libro quarto ad edictum)...quia semper certa est, etiam si vulgo conceperit; pater vero is est, quem nuptiae demonstrant.

69

При преглед на основните съчинения, посветени на *mater familias*, се очертава една дискусия, която не е напълно приключила и към момента⁷⁷. Antonio Carcaterra приема, че понятието за *mater familias* като *sui iuris* се оформя едва в следкласическото и юстиниановото право, като се внасят съответните интерполации при компилирането на Дигестите. През класическия период тя е само *uxor in manu*. Един от основните му аргументи е, че у Гай и дори у Сервий Граматик в текстовете от IV и V в. се споменава за *confarreatio* и *usus* като практики от миналото, но *coemptio* е актуален способ за придобиване на съпругеска власт⁷⁸. Наред с това той счита, че понятието за *mater familias*, обвързано с традициите, назовавани *boni mores*, благочестиво поведение, са под влияние на християнството и по тази причина са въведени съответните интерполации⁷⁹. Тези възгледи обаче не са споделяни от повечето съвременни романисти, които изследват фамилните отношения в Рим в тяхната еволюция. От своя страна Witold Wolodkiewicz приема, че преходът на *mater familias* от *persona alieni iuris sub manu mariti* към независимия статус на *persona sui iuris* се осъществява към края на I и началото на II в., с изчезването на *conventio in manum*, поради което не е нужно да се прави разграничение между *uxor* и *mater familias*⁸⁰. Имплицитно Wolodkiewicz приема сякаш, че *mater familias* е название само на съпругата, която е в рамките на фамилията на своя съпруг, т.е. която е подвластна. Текстовете обаче, в които е употребен терминът, са доста разнородни и в някои от тях съвсем очевидно *mater familias* не е подвластна.

Според Wolfgang Kunkel преходът на съпругата (uxor) от подвластна към неподвластна в римската фамилия се осъществява през класическия период, разбран от началото на Принципата насетне и това е отразено в правните⁸¹. Макар и по-общо и отдавна изразено, това становище сякаш най-много се доближава до съвременните изследвания на отношенията в римската фамилия и по-специално на статуса на *mater familias*.

⁷⁷ Вж. становищата на отделните автори у FIORI. Op.cit., p. 455, n.5 и сл. , както и в по-новото изследване на Salazar Revuelta. Op.cit., p. 1 ss. ⁷⁸ Вж. Carcaterra, A. Mater familias. – In: AG, 123 (1940), p.116 ss. Вж. IGai1. 110–115 и Serv. In Verg. Georg., 1, 31 , което според Fiori. Op. cit., p. 456, n. 7 не е съвсем точно интерпретирано, както и тълкуването на Куяций относно D. 23, 2, 15; D.45, 1, 121, 1; D. 10, 2, 46. Безспорно обаче Сервий отбелязва: In Verg. Georg., 11, 581: *mater familias illa dicitur, quae in manum convenit per coemptionem*. ⁷⁹ Вж. Carcaterra. Op. cit., p. 115; 156 ss., както и Fiori. Op. cit., p. 479, n. 109 – да се има предвид преномериране – номерата от препратките намаляват с 5. ⁸⁰ Вж. W. Wolodkiewicz, Attorno al signifi cato della nozione di 'mater familias. – In: Studi C. Sanfi lippo, III, Milano, 1983, p. 755 s., ⁸¹ Вж. Kunkel, Wolfgang. Mater familias. – In: RE, XIV.2, Stuttgart, 1930, 2183 s. Вж. становищата на отделните автори у Fiori, Roberto. Mater familias. In: BIDR 96-97 (1993– 1994), p. 455, n.5 и сл.

70

Всъщност основното разминаване в позициите на тримата основни автори, разглеждащи тази проблематика, както отбелязва Fiori⁸², е относно преминаването на *mater familias* от категорията на подвластните (*alieni iuris*) в тази на неподвластните (*sui iuris*), макар и тя да остава омъжена, т.е. не е обвързана и с фамилията на своя *pater familias*. При този преход се влага вече съвсем ново съдържание в съществуващата в предходния период опозиция на понятията *pater familias* – *mater familias*, тъй като и двамата са с еднакъв статус на *sui iuris* и в този смисъл са и някои от текстовете в Дигестите. Fiori обаче отбелязва, че никой от цитираните автори не обяснява как се извършва този преход.

Повечето автори, които приемат разграничението между *mater familias* като съпруга *sub manu* и *uxor sine manu*, се позовават на два текста от Цицерон⁸³ и Квинтилиан⁸⁴, предимно във връзка със завещания, но в които ясно се споменава съществуването на два вида брак, съответно и два различни статус са на съпругата.

Текстовете, в които *mater familias* се включва във *familia* на своя съпруг чрез *conventio in manum*, са предимно литературни⁸⁵. Това е обяснимо, предвид на факта, че този статус на съпругата е *in desuetudine* още към края на Републиката и началото на Принципата, отстъпвайки място на *matrimonio sine manu*, и напълно признат за архаичен към момента на съставянето на Юсти

ниансовата компилация в началото на VI в. В този смисъл вероятно може да се обосноват някои от интерполациите на класическите текстове, доколкото този брак присъства по силата на силния традиционализъм на римската юриспруденция (както напр. са запазени и позоваванията на Закона на Дванадесетте таблици)⁸⁶.

⁸² Вж. **Fiori**. Op. cit., p. 457, който посвещава изследването си основно на този проблем.

⁸³ Cic., Top. 14: Si ita Fabiae, pecunia legata est a viro, si ei viro materfamilias esset si ea in manum viri non convenerat, nihil debetur. genus enim est uxor; eius duae formae, una matrumfamilias (eae sunt quae in manum convenerunt) altera earum, quae tantummodo uxores habentur. qua in parte cum fuerit Fabia, legatum ei non videtur

⁸⁴ Quint., Inst. orat. 5, 10, 62: Cicero genus et speciem, quam eandem formam vocat, a finitione deducit, et iis quae ad aliquid sunt subicit: ut, si is cui argentum omne legatum est petat signatum quoque, utatur genere: at si quis, cum legatum sit ei quae viro mater familias esset, neget deberi ei quae in manum non convenerit, specie, quoniam duae formae sint

matrimoniorum. ⁸⁵ Вж. наред с разгледаните текстове на Авъл Гелий, Фест и Изидор Севилски вж. и цитираните у **Fiori**. Op. cit., p. 458 ss. текстове на Ноний Марцел и Боеций. Особено интересен е фрагментът от Боеций (Boet., In Cic. top. 2), в който изрично подчертава, че

терминът съпруга (uxor) се използва за омъжените жени като родов, като те могат да бъдат било mater familias, било само uxor (Uxor species sunt duae, una matrumfamilias, altera usu; sed communi generis nomine uxores vocantur). ⁸⁶ Вж. за съществуването на

брака без manus **Amunategui Perello**, C. F. Casos de matrimonios sine manu en tiempos arcaicos. – In: RGDR, 10 (2008) на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=406607 и цитираната там литература.

71

4.2. Mater familias sui iuris

Текстовете, в които като mater familias се споменава като неподвластна жена – омъжена или разведена или вдовица, са предимно от правните източници. На първо място се разглежда становището на Улпиан, позицията на mater familias е поставена напълно идентично на тази на pater familias:

D. 1.6.4 (Ulpianus libro primo institutionum) Nam civium Romanorum quidam sunt patres familiarum, alii filii familiarum, quaedam **matres familiarum**, quaedam filiae familiarum. Patres familiarum sunt, qui sunt suae potestatis sive puberes sive impuberes: **simili modo matres familiarum**; filii familiarum et filiae, quae sunt in aliena potestate...

Някои от римските граждани са гла

ви на фамилията (patres familiarum), други подвластни синове, или matres familiarum, или подвластни дъщери. Глави на фамилията са тези, които не са подвластни, било те да са пълнолетни или непълнолетни: **по същия начин са и matres familiarum**; а подвластни са синовете и дъщерите, (които) са под чужда власт.

Текстът не е от коментара на Улпиан към преторския едикт, а от неговите

Институции, т.е. има дидактично значение, но се предполагат интерполации, особено в израза „*simili modo matres familiarum*“. Ако се следва логиката на предходното изречение, то както *pater familias*, така и *mater familias* могат да не са подвластни, независимо дали са пълнолетни или непълнолетни. Това обаче е свързано от една страна с понятието за *potestas*, което в частноправни те отношения се отнася само за бащината власт⁸⁷, но не се считат за подвластни (*alieni iuris*) лицата под настойничество или попечителство (*cura vel tutela*).

Наред с това следва да се има предвид и една еволюция на статуса на жените, които към началото на III в. могат да бъдат неподвластни, ако са омъжени в брак *sine manu* и техният *pater familias* е починал или ако се ползват от привилегията на трите деца (*ius tria liberorum*). В тази насока жените, съответно и съпругите са значително по-освободени от фамилната власт през VI в. и вероятно в тази връзка се предполага интерполация.

Но като контрааргумент може да се посочи, че самата редакция на текста изглежда напълно в стила на Улпиан. И ако приравняването на статуса на *pater familias* и *mater familias* по отношение на пълнолетните не поражда проблеми, то по-трудно може да се обясни статусът на *mater familias*, която е непълнолетна (*imprubera*), ако се следва пълният паралелизъм в текста. Следва да се има предвид обаче, че значението на възрастта и пълнолетието в Рим са различни като понятия от съвременните. Пълнолетието в Рим не е толкова свързано с психическата и интелектуалната зрялост на лицето, а с физическа

⁸⁷ D. 1.6.3 (Gaius libro primo institutionum) Item in potestate nostra sunt liberi nostri, quos ex iustis nuptiis procreaverimus: quod ius proprium civium Romanorum est.

та му възможност да създава поколение и следователно да допринесе, чрез размножаване, за „нарастването“ на *civitas*⁸⁸. Вероятно Улпиан е търсел паралелизъм на понятията, без да влага необходимото наличие на брачната връзка по отношение на *mater familias*, а по-скоро е индикирал случая, в който жената става неподвластна и е начело на своя фамилия, дори и да не е омъжена – на пример разведена или вдовица и неподвластна. Ситуацията изглежда напълно разбираема, като се има предвид, че и непълнолетните, включително под *cura* и *tutela*, могат да имат своя фамилия, а паралелното понятие за *pater familias*

не е обвързано непременно с бащинството, а означава определен статус⁸⁹. В същия смисъл е фрагмент от следкласическата компилация *Tituli ex corpore Ulpiani*, за която се предполага, че е създадена на основата на станова вищата на Улпиан, съответно с отстранена казуистика и формулирани като *regulae*⁹⁰:

familiarum suarum principes, id est
Tit. ex corpore Ulp. 4. 1: Sui iuris sunt pater familiae **itemque mater familiae**.

Неподвластните са начело на своята *mater familias*.
фамилия, т.е. *pater familias* както и

Повечето автори считат, че това е следкласическа обработка на становището на Улпиан, макар и в началото на III в. да е налице значителна самостоятелност на жените и техният статус *sui iuris* е по-скоро правило, отколкото изключение⁹¹.

⁸⁸ За такава изключителна ситуация вж. статиите на **Ruggiero**, A. *Il matrimonio della impubere in Roma antica*. – In: *Atti dell'Accademia di Scienze morali e politiche di Napoli*, 92 (1981), p. 63–71 и McGinn T. A. J. *Child brides at Rome*. – In: *Iura*, 63 (2015), p. 107–155. Вж. по-общо в **Lamberti**, Francesca. *Su alcune distinzioni riguardo all'età dell'impubere nelle fonti giuridiche romane*. – In: *Scritti di storia per Mario Pani*. Bari, 2011, p. 211–236. Вж. в този смисъл D. 50.16.13. pr. (Ulpianus libro septimo ad edictum) "*Mulieris*" appellatione etiam virgo viripotens continetur. Cpв и D. 32.51. (Paulus libro quatro ad Sabinum) Si fi liae familias ita legatum sit "*cum in tutelam suam pervenerit*", tunc debebitur, cum viripotens facta fuerit.⁸⁹ Вж. в този смисъл D.50.16.195. Ulpianus libro 46 ad edictum)...*Pater autem familias appellatur, qui in domo dominium habet, recteque hoc nomine appellatur, quamvis filium non habeat: non enim solam personam eius, sed et ius demonstramus: denique et pupillum patrem familias appellamus.*

⁹⁰ Liber singularis regularum или Tituli XXVIII ex corpore Ulpiani qui vulgo Domitio Ulpiano adhuc tribuuntur е съчинение с дидактичен характер, съставено вероятно по времето на Диоклециан или Константин (между 320 и 342 г. сл. Хр.), като съответните класически текстове от Домиций Улпиан са сведени до прости правила, полезни за изучаването на правото и в практиката. Вж. монографията на **Mercogliano**, F. *Tituli ex corpore Ulpiani*.

Storia di un testo. Napoli, 1997 с богата библиография. Самото съчинение е на <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>⁹¹ Вж. основно в **Giunti**, Patrizia. *Mores e interpretatio prudentium nella definizione di materfamilias (una qualifica fra conventio in manum e status di sui iuris)*. – In: *Nozione*

73

В подкрепа на тази теза се цитират два други текста, за които няма основания да се предполагат интерполации. Първият е на Яволен, който се позовава на становището на Лабейон и полемизира с Офилий, т.е. разглежда доктрината от Ранния Принципат (I в. сл. Хр.), в която изрично се споменава *mater familias*, която е определена за наследник в завещанието на своя син⁹². В другия текст, който разгледахме по-горе (D. 50.16.195. 2.) Улпиан определя структурата на фамилията, в която *mater familias* е поставена наред с *pater familias* и преди подвластните синове, внуци и внучки.

Струва ми се обаче, че в двата текста споменаването *mater familias* не е категорично обвързано с безспорно определяне на нейния статус на *persona sui iuris*. По-скоро той би могъл да се изведе чрез тълкуване на някои констатации, включени в Юстиниановия кодекс. Така може да се предполага, че е налице развитие на самостоятелна стопанска дейност от *mater familias* в един рескрипт от Каракала от 213 г., в която става въпрос за легат на вино, намираща

що се в складове в нейното имение⁹³.

Макар и да не е изрично указано, но подобен извод може да се направи и от редица други текстове, например:

- занаследяването на майката по силата на *ex Senatusconsultus Orphitianus*⁹⁴;
- предоставянето на завещателна дееспособност⁹⁵;
- предявяване на искове – *actio iniuriarum*, *actio de dote*, *actio rei uxoriae*⁹⁶;

formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. *Mélanges F. Gallo*, I, Napoli, 1997, p. 301–337.

⁹² D. 35. 1.40. 2. (Iavolenus libro secundo ex posterioribus Labeonis) Quidam Titio centum legaverat, deinde infra ita iusserat: "Quas pecunias cuique legavi, eas heres meus, si mater mea moritur, dato": mortuo patre familias Titius vixerat et viva matre familias decesserat. Mortua matre heredibus Titii legatum deberi Ofilius respondit, quoniam non sub condicione esset legatum, sed ante legatum pure, deinde dies solvendi adiecta. Videamus, inquit Labeo, ne id falsum sit, quia nihil intersit, utrum ita scribatur: "Quas pecunias cuique legavi, eas heres meus, si mater mea moritur, dato" an ita: "Nisi mater mea moritur, ne dato": utrobique enim sub condicione vel datum vel ademptum esse legatum. Labeonis responsum probo. ⁹³ Вж. CJ. 6. 38. 1. 1. Imperator Antoninus... Vinum vero, quod in apothecis fuit, si ideo illic habuit, ut, cum in praedium venisset **mater familias**, eo uteretur, legato cedere ignorare non debes., Срв. и и CJ. 1. 48. 1 от 316 г., CJ. 6. 61. 5 пр. от 473 г. ⁹⁴ Със *Senatusconsultum Orphitianum* (178 г. сл. Хр.) децата получават предпочитание при наследяване на майка си пред нейните братя, сестри и други агнати. Вж. D. 38.17. 1.pr.–1 (Ulpianus libro 12 ad Sabinum) pr. Sive ingenua sive libertina mater est, admitti possunt liberi ad hereditatem eius ex senatus consulto Orphitiano. 1. Si ea sit mater, de cuius statu dubitatur, utrum **mater familias** sit an filia familias, ut puta quoniam pater eius ab hostibus captus sit: si certum esse coeperit matrem familias esse, liberi admittuntur.

⁹⁵ D. 1. 7. 25 пр.; D. 32. 34 пр.; D. 35. 2. 86.

⁹⁶ D. 47. 10. 1. 3; D. 24. 3. 34; D. 48. 20. 5.1 ; Tit. ex corpore Ulp., 6. 6.

74

– разграничаването на *mater familias* като неподвластна (*sui iuris*) от *filia familiae*, която е подвластна (*alieni iuris*)⁹⁷ и пр.

От анализа на тези текстове могат да се направи обобщение в няколко насоки.

От края на Републиката, но окончателно в класическия период понятието за *mater familias* значително се променя, като така се назовава и жената, която е *sui iuris*. В повечето текстове това понятие е свързано с омъжена жена – било в настоящия или в един минал момент (вдовица или разведена), която има деца – предимно във връзка с наследяването по майчина линия. Новото понятие не отменя старото възприемане на *mater familias*, която е подвластна по силата на *conventio sub manu*.

В случая е налице типичната за римската юриспруденция техника за въвеждане на ново съдържание в съществуващи понятия, които се разгръщат и

разширяват с оглед на нова социална действителност и нови цели, преследвани от законодателството. Тясното понятие за *mater familias* не съответства на развитието на индивидуализма в римското право, както и стремежа за самостоятелно управление на имуществото от страна на жените и все по-рядко то сключване на традиционни бракове със съпругеска власт. Тук може да се добави и въвеждането на общо римско гражданство в началото на III в., което постепенно интегрира жените от различните етноси и народи към римскоп равната уредба, при което запазването на рамката на римския законен брак (*iustum matrimonium*) би оставило извън правна защита значителна част от населението от женски пол. Наред с това стремежът за защита на интересите на децата провокира развитието на уредбата за наследяването по майчина линия, както и упражняването на настойничество и попечителство от майката. Първите стъпки на нейната независимост в имуществен план са залежали още в архаичния и републикански период с възможността за законен брак *sine manu* чрез института на *usurpatio/ occupatio trinoctii*⁹⁸, с въвеждането на привилегии за *ius liberorum* в Августовото брачно законодателство⁹⁹ и постепенното развитие на другите институти, с които положението на жената само в някои аспекти е по-неблагоприятно от това на мъжа.

⁹⁷ D. 11. 7. 20. 1–2; D. 24. 3. 30 pr.; D. 37. 6. 4; D. 32. 41. 7; D. 35. 1. 40. 2. ⁹⁸ IGai 1.111. Вж. основното съчинение на **Wolff**, Hans J. *Trinoctium*. – In: TR, 16 (1939), p. 165 ss., както и в по-новите изследвания на **Fayer**, Carla. *La familia romana: aspetti giuridici ed antiquari*. Roma, 2005, p. 283 ss. на [https://books.google.bg/books/about/](https://books.google.bg/books/about/La_familia_romana.html?id=FnzxmEeboRQC&redir_esc=y)

La_familia_romana.html?id=FnzxmEeboRQC&redir_esc=y и цитираната там литература. ⁹⁹

Вж. най-общо за Августовото брачно законодателство и привилегиите в едно от по-новите изследвания на **Fino**, M. A. *La legislazione matrimoniale Augustea. Un'occasione per valutare le potenzialità dell'analisi del diritto condotta nella prospettiva dell'ecologia umana. Valutazioni preliminari a Pierluigi Zannini*. *Scritti di diritto romano e giusantichistici*. Milano, 2018, p. 97–112 с цитираната там библиография.

В този смисъл и Bonfante твърди, че „от зората на историята... жената стои в частния бит и в самия публичен живот на Римкато една благородна, строга и впечатляваща личност... Уважавана от съпруга си, почитана от робиите, от клиентите, от децата, тя е украсена с почетни звания на матрона и *mater familias*“. Той подчертава нейната автономия, която я поставя на значително по-престижна социална и правна позиция от жената в Древна Гърция¹⁰⁰. В римската фамилия *mater familias* има централна роля и като *domina* ръководи домакинството, управлява имуществото, възпитава децата, грижи се за фамилията.

Издигането на *mater familias* на пиедестал е свързано най-вече с нейната прокреативна функция, която е от значение за стабилността и обновяване то

на държавата (*civitas*). Плиний дава за пример Тиберий Семпроний Гракх, който предпочита своята смърт, за да даде шанс на съпругата си Корнелия, която може да има още деца, да дари с тях римския народ от нов съпруг¹⁰¹. Плутарх разказва за Катон Младши, който се развежда с любимата си съпруга и майка на децата му Марция, за да се омъжи тя за неговия приятел и да му роди деца, тъй като е доказала своята плодовитост¹⁰². Споменава се и Турия, която предлага на съпруга си развод и брак с друга жена, която да му роди деца, като обещава да се грижи за тях като за свои¹⁰³.

¹⁰⁰ Вж. становището на **Bonfante**, Pietro. *Corso di diritto romano*. Vol. I. *Diritto di famiglia*. Roma, 1925. 3^e ed. Milano, 1963, p. 53–54, цитирано от **Бакари**, М. П., цит. съч.,

с. 397 и сл., както и другите цитирани от нея съчинения в п. 2. ¹⁰¹ За Корнелия Гракх вж. *Plut.*, *Tib. Gracch.* 1,5.; *Cic.*, *De divinatione*, 1,36, както и *DIXON*, S., *Cornelia, mother of the Gracchi*. London, New York, 2007 ; *GUARINO*, A. *Minima de Gracchis*. – In: *Studi A. Biscardi*, Vol. I, Milano, 1982, p. 53–67 на <http://www.antonioguarino.it/wp-content/uploads/2016/11/Pagine-di-diritto-romano-III-Spunti-di-storia-costituzionale-Minima-de-Gracchis-II-naso-di-Cornelia.pdf> . ¹⁰² За Марция вж. *Plin.*, *N. H.*, 7,122, *Plut. Cat. Minor*, p. 24–25, както и **Cantarella**, Eva. *Matrimonio e sessualità nella Roma repubblicana. Una storia romana di amore coniugale*. – In: *Seminarios complutenses de derecho romano*, 13 (2001), p. 21–35 на <http://www.storiadelledonne.it/wp-content/uploads/2008/12/Cantarella2005.pdf> ; **Flaceliere**, Robert. *Caton d'Utique et les femmes*. – In: *Mélanges Jacques Heurgon*, v. I, Roma, 1976, p. 293–302 на https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1976_ant_27_1_1992 . ¹⁰³ За Турия сведенията са от надгробен надпис (*laudatio Turiae-funeberis oratio uxori dedicata*) от 8–2 г. пр. Хр. (*CIL VI*, 1527) , за който се предполага, че е посветен на съпругата на консула Квинт Лукреций Веспил и който възхвалява добродетелите на римската матрона в епохата между Втория триумвират и началото на управлението на император Октавиан Август. Вж. текст и коментар на надписа в **Wistrand**, Eric. *The so-called Laudatio Turiae. Introduction, Text, Translation, Commentary*. Göteborg, 1976. Вж. и **Lemosse**, Maxime. *A propos de la „Laudatio Turiae“*. – In: *Bulletin of the Institute of Classical Studies at the University of London*, 30 (1983), p. 85 ss.; **Pepper**, Leo. *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*. Milano, 1984, p. 70 ss.; **Flachlawrence**, T. *The Laudatio Turiae: A Source for Roman Political and Social History*. – In: *Berkeley Undergraduate Journal*

Все с оглед на просперитета на фамилията въпреки много по-значимото място, което римската съпруга заема в обществото, патриархалният морал, религията и правото не ѝ дават възможност да се „разпорежда“ със своето майчинство. Счита се, че макар забраната за аборт да е спомената едва в една конституция на император Каракала от 211 г. сл. Хр, всъщност тя е съществувала още от архаичната епоха. Има достатъчно сведения, за да се предполага, че абортирането без знанието или съгласието на съпруга в архаичната и републиканската епоха се е наказвало от него, било като упражни *ius vitae necisque* начело на *iudicium domesticum*, било най-малкото с едностранно

прекръпяване на брака (repudium) с всички негативни последици от това¹⁰⁴. Плутарх (Plut., Vita Romuli 22.3). споменава именно абортът чрез приемане на отровна отвара за основание за развод или дори умъртвяване на жената по времето на Ромул. Цицерон при защитата на Клуенции (Cic., pro Cluent. 11.32) привежда пример за осъждането на смърт на жена, направила аборт, уговорена и приела пари от другите наследници на починалия ѝ съпруг. Дори в Хипократовата клетва наред с общото споменаване на всякакви недопустими увреждания, причинявани в хода на лечението от лекаря, изрично се определя и забраната за даване на абортивни средства¹⁰⁵.

По-либералните отношения в тази област са засвидетелствани само сред аристократичния елит към епохата на Принципата, но винаги са обект на осъдително обществено отношение, религиозни санкции и дори специална уредба, създадена от Август, за заздравяване на нравите, увеличаване на раждаемостта и укрепване на фамилията¹⁰⁶. В християнската епоха забраната за аборт е на религиозно основание, но тя следва утвърдената вековна римска традиция, според която бракът и създаването и отглеждането на поколение са институти на естественото право – *liberorum quaerundorum causa*.

of Classics, 3. 1 (2014) на <https://escholarship.org/uc/item/2123r4bs>; подробно в монографията на **Osgood**, J. Turia: A Roman Woman's Civil War. Oxford, 2014. ¹⁰⁴ Вж. по-подробно в **Mentxaka**, Rosa. El aborto en el Derecho Romano Clásico. – In: Estudios de Deusto, Vol. 31, 1983, p. 307 ss., **Nardi**, Enzo. Procurato aborto nel mondo greco romano. Milano, 1971, p. 45 ss.; **Annunziata**, Dario. Il procurato aborto in diritto romano.

Brevi cenni a proposito di D. 48.8.8. – In: Legal roots, 7 (2018), p. 131–143 и цитираната там

по-нова литература.¹⁰⁵ В превод на български „... Никога и никому няма да препоръчвам употребата на отрови и ще отказвам да давам на когото и да било подобно нещо. **Също така не ще дам на жена песар за унощожаване на плода**; ще пазя своя живот и своето изкуство винаги чисти и неопетнени от никакво престъпление...“¹⁰⁶

За августовото брачно законодателство и мерките за насърчаване на раждаемостта, както и санкционирането на изневяратата и насилието над жени вж. обобщение на литературата у **McGinn**, Thomas. A. J. The marriage legislation of Augustus: a study in reception. – In: Legal roots, 2 (2013), p. 7–43.

Въпреки че се счита, че съпрузите споделят обща съдба (*consortes omnis vitae*) и са равни в общението си според божественото и човешкото право (*iuris humani e divini communicatio*), както определя Модестин (D. 23.2.1.), доминирането на *pater familias* по отношение на потомството е очевидно и в редица правни принципи и правно регламентирани обичаи. След раждането приемането на детето във фамилията¹⁰⁷, което има за основна последица и определянето на произхода му според статуса на бащата, са от основно значение за неговото съществуване¹⁰⁸. *Pater familias* още от този начален

момент придо бива право над живота на новороденото (*ius vitae necisque*) и това се запазва като неотменен атрибут на бащината власт¹⁰⁹. Той преценява дали да запази живота на детето, особено ако има някакъв недъг, чудовищен вид или нея сен пол¹¹⁰. Пак той самостоятелно и въобще без зачитане на волята на *mater familias* може да реши детето да бъде изоставено или продадено, най-често поради икономическа невъзможност да бъде отгледано в семейството¹¹¹. Тези права могат да бъдат упражнени и в по-късна възраст на детето. Наред с това

¹⁰⁷ За ритуалното и правно значение на акта на приемане на новороденото от *pater familias* – *tollere, suscipere liberos* вж. **Santoro**, N. Sul “*tollere liberos*“. – In: INDEX, 27 (2000), 273–278; **Capogrossi-Colognesi**, L. *Tollere liberos*. – In: MEFRA, 102 (1990), p. 107–122 на https://www.persee.fr/doc/AsPDF/mefr_0223-5102_1990_num_102_1_1662.pdf.¹⁰⁸ Относно презумпцията за бащинство вж. D. 2, 4, 5; D. 1, 6, 6. Вж. синтезирано в статията на

Lefebvre-Teillard, Anne. *Pater is est quem nuptiae demonstrant: jalons pour une histoire de la présomption de paternité*. – In: RHD, 69 (1991), p. 331–341.¹⁰⁹ Относно *ius vitae necisque* като право за разпореждане с живота на подвластните, вкл. и тяхното убийство **Westbrook**, Raymond. *Vitae necisque potestas*. – In: Historia, 48 (1999), p. 203–223 на <https://www.jstor.org/stable/4436540>; **Thomas**, Yan. *P Vitae necisque potestas. Le père, la cité, la mort*. – In: Du châtimeut dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9–11 novembre 1982) Rome, 1984, p. 499–548 на

https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_79_1_2546¹¹⁰ Отношението към новородените, които са определени като *monstrum* **Allery**, Annie. *Les enfants malformés et handicapés à Rome sous le Principat*. – In: Pallas. REA, 106 (2004), 73–01 на <https://journals.openedition.org/pallas/5691>. За недъгавите и нежизнеспособни деца, както и за децата с неопределен пол вж. **Monaco**, Lucia. *Percezione sociale e rifl essi giuridici della deformità*. – In: Diritti degli altri in Grecia e a Roma. Sankt Augustin, 2011, PP. 396–415; **Tafaro**, Sebastiano. *Diritto alla vita e infanticidium*. – In: Diritto & storia, 11 (2013) <http://www.dirittoestoria.it/11/tradizione/Tafaro-Diritto-vita-infanticidium.htm>; **Vallar**, Sandrine. *Les her maphrodites : l'approche de la Rome antique*. – In: RIDA, 60 (2013), p.

201–217.¹¹¹ За *ius exponendi* вж. **Lanfranchi**, F. „*Ius exponendi*“ e obbligo alimentare nel diritto romano classico“. – In: SDHI, 6 (1940), p. 5 ss.; **Lovato**, Andrea. *Vindicatio puerorum e status degli esposti nel Tardoantico*. – In: Ravenna Capitale. Giudizi, giudici e norme processuali in Occidente nei secoli IV-VIII. Vol.I . Santarcangelo di Romagna, 2014, p. 239–254 и моногра фията на **Lorenzi**, Carlo. *De iure necandi et vendendi et exponendi liberos. Nel diritto romano tardoimperiale*. Napoli, 2018 и цитираната там подробна библиография.

pater familias дава съгласие за осиновяване на подвластен син или дъщеря¹¹², за брак на подвластна дъщеря, съответно за неговата форма (със или без *manus*) и за зестрата¹¹³, за постъпването на подвластен син на военна служба¹¹⁴, за предоставянето на подвластни на фамилно имущество за осъществяване на търговски сделки (*peculium*, назначаване като *exercitor* или

institutor)¹¹⁵, обезпечаване на дългове¹¹⁶ и пр.

Въпреки това *mater familias* има определена позиция в римската фамилия, която определя не само нейното социално, но и правно положение и с което са свързани не само задължения, но и права. Но доколкото то се определя въз основа на много критерии – наличието на брак, съпругеска или бащина власт, раждане на деца, благопристойно поведение, правна самостоятелност и дееспособност, и всеки от тях еволюира във времето, то трудно може да се определи някакъв еднозначен и обобщен статус, който да е свързан с това по нятие. Но същото може да се каже и за много други статуси, включително и за *pater familias*, а също и за еволюцията на институтите на римската фамилия, на дееспособността, брака и пр.

5. Заключение

Няма достатъчно информация за контекста на становището на Улпиан, поставено в началото на това изследване. То обаче може да бъде интерпретирано в няколко насоки във връзка с разглежданите по-горе проблеми относно статуса на *mater familias*, който може да бъде обобщен така:

1. Жената на първо място се разглежда като майка, създателка на живота, закриляна от религията, морала и обичаите. Обвързана в брак, разведена, вдо

¹¹² Вж. обобщено в **Russo Ruggeri**, Carmela. *La datio in adoptionem*. I. Origine, regime giuridico e rifl essi politico-sociali in età repubblicana ed imperiale. Milano, 1990. ID. *La datio in adoptionem*. II. Dalla pretesa infl uenza elleno-cristiana alla riforma giustiniana. Milano,

1995 и цитираната там библиография. ¹¹³ Съгласието за брак на дъщерята при *coemptio* вж. в **Bartocci**, Ugo. *Le species nuptiarum nell'esperienza romana arcaica*. Relazioni matrimoniali e sistemi di potere nella testimonianza delle fonti. Roma, 1999; **Peppe**, Leo. *Storie di parole, storie di istituti sul diritto matrimoniale romano arcaico*. – In: SDHI, 63 (1997), p. 123– 196; за *dictio dotis* **Magagna**, M. D. 23. 4. 19: in tema di patti dotali. – In: In

memoria di Gianbattista Impallomeni, II, Index, 27 (1999), p. 471– 490. ¹¹⁴ Вж. **La Rosa**, F. I *peculii speciali in diritto romano*. Milano, 1953 ; **Longo**, Giuseppe. Sulla capacità patrimoniale e processuale del *fi lius familias* fornito di *peculio castrense*. – In: *Annali della Facoltà di giurisprudenza di Macerata*, 21 (1957), p. 1– 23. ¹¹⁵ Вж. монографията на **Longo**, Sara. *Filius familias se obligat*. Il problema della capacità patrimoniale dei *fi lii familias*. Milano, 2003 и

цитираната библиография. ¹¹⁶ Относно обезпечаване на дългове вж. основно монографията на **Lucrezi**, Francesco. *Senatusconsultum macedonianum*. Napoli, 1992 с обширна библиография.

вица, неподвластна, тя има своето място в римското общество и то е правно защитено;

2. Съпругата е в основата на *familia* – не само в исторически план и като

отглас от матриархата, но в биологичен и социален аспект с оглед осигуряване на репродукцията на рода, като пазителка на ценностите, морала, традициите и духовната общност и стопанка на фамилното имущество;

3. Бракът не случайно е наречен *matrimonium* – той е създаден с оглед бъдещото майчинство на съпругата и признание на ролята на жената в затвореното в рамките на *domus* фамилно общение. Етимологията и конструирането на термините много точно отразяват социалната практика и мисловни схеми;

4. Не е случайно и разграничаването на позициите на *mater familias* като пазителка на брачната общност и на *pater familias* като активен участник в обществения и икономическия живот на *civitas*, създател и притежател на фамилното имущество, наречено *patrimonium*. Налице е една особена диалектика на „затваряне“ и вътрешно опазване на интегритета на фамилията от *mater familias* и „отваряне“, експониране и опериране с имуществото и организиране на членовете на фамилията за действията им в обществото от *pater familias*. Така двата термина с определено правно значение – *matrimonium* и *patrimonium*, отразяват основния модел на римското общество, изградено от фамилии и родове и обединено от философската, етична, политическа и правна концепция за *res publica*;

5. Въвеждането и използването на понятията за *mater familias* и *matrona* с определено правно значение показва от една страна силната обвързаност на правните и етичните норми, но и еволюцията на положението на жената в римското общество и на фамилната власт, отношението към майчинството, съпругеската вярност, общественото достойнство, икономическата самостоятелност и личностното утвърждаване.

Ако се върнем към началото на изложението, то отново трябва да спомем особения трудност за изясняване на действителния смисъл, който е вложил Улпиан в цитираното твърдение. Поставено самостоятелно, твърдението на Улпиан провокира към някои по-свободни интерпретации. Несъмнена е позицията на *pater familias* начело на фамилната общност, в която протича развитието на поколението и наследяването. На това обаче, и сякаш на същото концептуално ниво, се противопоставя съществуването на *familia sua* на жената. Ако в случая терминът се възприема не толкова в персонален, колкото в имуществен аспект, то е напълно обяснимо защо се определя нейното ръководно място (*caput familiae suae*). Самият термин *caput*, който е с богата семантика, дава възможност за такъв извод¹¹⁷. Интерпретацията на целия из

¹¹⁷ Всъщност понятието за „*caput*“ в правото определено се свързва с правния статус, съответно с правоспособността и нейното изменение – *capitis deminutio*. Вж. изследванията в сборника **Corbino, A., M. Humbert, G. Negri.** Homo, caput, persona. La costruzione

раз би могла да се обвърже и с някое по-широко значение на лексемата „*finis*“ като цел или предназначение, а не непременно като край и предел¹¹⁸. В този смисъл тълкуването може да е свързано с ролята на жената като пазителка на

домашното огнище, на домашния култ, на нейната неизменна роля за съществуването на фамилията и за завършеността на тази общност, обединена именно около фигурата на майката и съпругата.

Няма обаче сериозни основания или обвързаност с други запазени текстове от римската юриспруденция, които да потвърдят едно такова, при това и не съвсем правно, тълкуване. Едва ли и Улпиан, един от най-прецизните в терминологичен и концептуален план юристи, би си позволил подобен полет на мисълта. Едва ли и Юстиниановите юристи са имали предвид някакви дру ги значения на термините „caput“ и „finis“, които в римското право са с ясно правно съдържание. Така че енигмата на текста остава.

Все пак като основен извод в това изследване може да се приеме, че макар и *mater familias* да не заема място, равностойно на позицията на *pater familias* в обществото и според правото, то е обособено, в непрекъсната еволюция, по-скромно и ограничено, но не по-малко значимо. И независимо от това как ва е формата на нейния брак, как са определени нейните *status libertatis*, *status civitatis* и *status familiae*, то с термина *mater familias* се означава определено и обособено правно положение.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Михаил. Римско частно право. София: Наука и изкуство, 1975.

Дворецкий, Иосиф. Латинско-русский словарь. Москва 1980– в електронен вариант на <http://linguaeterna.com/vocabula/show.php?n=27228>

Дыдынский, Федор М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. Варшава, 1896 на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html>

Илиев, Димитър. За понятието брак и определението на римския юрист Модестин. – Съвременно право, 2000, № 3.

Albanese, B. Capitis deminutio. – In: Studi A. Arena. Vol. I. Padova, 1981. **Allende Correa**, Maria E. La mujer romana en la obra de Tito Livio. El exemplum y el ideal

giuridica dell'identita nell'esperienza giuridica romana. Dall'epoca di Plauto a Ulpiano. Pavia, 2010 и класическото изследване на **Albanese**, B. Capitis deminutio. – In: Studi A. Arena. Vol. I. Padova, 1981, p. 31–66 с позоваване на по-старата литература. Лексемата на първо място означава глава, лице, човек в анатомичен смисъл, но също и разум, разсъдък, живот, начало, връх, извор, източник, същност, основа, столица, основен капитал,

началник, ръководител, предводител, глава или раздел и пр.¹¹⁸ Основното значение на лексемата е „предел, граница, рубеж“, както и „край, изход, смърт“, но също и „цел, назначение, намерение, връх, висша степен, висше благо“. Вж. рубриката *fi nes (fi nis)* – Bove, L. Finis. – In: NDI. Vol. VII, Torino, 1961, p. 369– 370.

REA, 106 (2004), 73– 101 на <https://journals.openedition.org/pallas/5691>

Alvarez-Melero, Anthony. (eds.) *Clarissima femina. Etudes d'histoire sociale des femmes de l'élite a Rome*. Scripta varia. Bruxelles, 2016.

Amunategui Perello, C. F. Casos de matrimonios sine manu en tiempos arcaicos. – In: RGDR, 10 (2008) https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=406607

Annunziata, Dario. Il procurato aborto in diritto romano. Brevi cenni a proposito di D. 48.8.8. – In: *Legal roots*, 7 (2018).

Astolfi, Riccardo. *Il matrimonio nel diritto romano classico*, 2e ed., Padova, 2014.

Augenti, Domenico. *Momenti e immagini della donna romana*. Roma, 2007. **Baccari**, M. P. Concetti ulpiani per il "diritto di famiglia". Torino, 2000. **Baccari**, Maria Pia.

Matrimonio e donna. Vol. I. Concetti ulpiani. Torino, 2012. **Barrett**, Anthony A. *Livia: first lady of imperial Rome*. New Haven, 2002. **Bartocci**, Ugo. *Le species nuptiarum nell'esperienza romana arcaica. Relazioni matrimoniali e sistemi di potere nella testimonianza delle fonti*. Roma, 1999.

Bauman, Richard. *Women and Politics in Ancient Rome*. New York: Routledge, 1994.

Benveniste, Emile. *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropei*. (trad. it.). Torino, 1976 (2 ed. 1969).

Berger, Adolf. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, 1953 (2002). **Biondi**, Biondo. *Diritto romano cristiano*. Vol. 2.

Blanch Nougues, Juan M. La filiación en el pensamiento jurídico romano: ueritati locum superfore. – In : RGDR 3 (2004) на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=403355

Boels– Janssen, N. Bona dea dévoilée. – In: *REL*, 92(2014).

Bonfante, Pietro. *Corso di diritto romano*. Vol. I. *Diritto di famiglia*. Roma, 1925. 3° ed. Milano, 1963.

Bonte, P, **Copet-Rougier**, E. Groupes de parenté et stratégies matrimoniales.– In: *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*. Rome, 1990.

Bove, L. Finis. – In: *NDI*. Vol. VII, Torino, 1961.

Buonopane, Alfredo, Francesca **Cenerini**. (eds.) *Donna e vita cittadina nella documentazione epigrafi ca*. Atti del II Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafi ca. Verona, 25–27 marzo 2004. Faenza, 2005.

Burns, Jasper. *Great women of imperial Rome. Mothers and wives of the Caesars*. London. New York, 2007.

Cancelli, Filippo. *Res publica – princeps di Cicerone e altri saggi*. Torino, 2017.

Cantarella, Eva. *L' ambiguo malanno. Condizione e imagine della donna nell'antichità greca e romana*. Milano, 2013.

Cantarella, Eva. *Marriage and Sexuality in Republican Rome: A Roman Conjugal Love Story*.– In: *The Sleep of Reason: Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago, 2002.

Cantarella, Eva. *Matrimonio e sessualità nella Roma repubblicana. Una storia romana di amore coniugale*. – In: *Seminarios complutenses de derecho romano*, 13 (2001), на

- Ubi tu Gaius. Modelli familiari, pratiche sociali e diritti delle persone nell'età del Principato. Relazioni del Convegno internazionale di Diritto Romano, Copanello 4–7 giugno 2008, Milano 2014.
- Cascione**, Cosimo. Matrone «vocatæ in ius» tra antico e tardoantico. – In: Index 40 (2012), ha <https://unina.academia.edu/CosimoCascione>
- Cenerini**, Francesca. Donne e politica alla luce della documentazione epigrafi ca. – In: Epigrafi a e politica. Contributo della documentazione epigrafi ca allo studio della dinamiche politiche nel mondo romano, a cura di S. Segenni, M. Bellomo. Milano, 2017.
- Cenerini**, Francesca. La rappresentazione della maternità : alcuni confronti fra carmina e images su pietra nella Regio VIII. – In: Ostraka, 19 (2010) ha <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>;
- Cenerini**, Francesca. La rappresentazione della maternità : alcuni confronti fra carmina e images su pietra nella Regio VIII. – In: Ostraka, 19 (2010), p. 117–125 ha <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>
- Charles-Laforge**, Marie-Odile. Patrimoines et heritages des femmes a Rome: l'exemple des princesses Antonines. – In: Arcana imperii. V.1. Mélanges d'histoire économique, sociale et politique offert au professeur Yves Roman. Paris, 2015.
- Chrystal**, Paul. Women in ancient Rome. Gloucester, 2013.
- Colognesi**, L. Tollere liberos. – In: MEFRA, 102 (1990), 107–122 ha https://www.persee.fr/doc/AsPDF/mefr_0223-5102_1990_num_102_1_1662.pdf.
- Corbino**, A., M. **Humbert**, G. **Negri**. Homo, caput, persona. La costruzione giuridica dell'identità nell'esperienza giuridica romana. Dall'epoca di Plauto a Ulpiano. Pavia, 2010.
- Cosentini**, C. Patrono. – In : NDI, t.XII, Torino, 1965.
- Daremberg**, Victor, **Saglio**, Edmond. Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines (DAGR), Paris 1873 –1919, t. 3.2.
- Della Luna**, M. Antiquitus libera matrimonia esse placuit. Profili evolutivi del matrimonio nel diritto romano e nel diritto moderno. – In: A&R, 32 (1987).
- Ernout**, Alfred, Antoine **Meillet**. Dictionnaire Etymologique De La Langue Latine. Paris, 2001.
- Fau**, Guy. L'émancipation féminine dans la Rome antique. Paris, 1978. **La Femme**. Recueil de la Société Jean Bodin. Vol. XI. Bruxelles, 1959. **Fayer**, Carla. La familia romana: aspetti giuridici ed antiquari. Roma, 2005 ha https://books.google.bg/books/about/La_familia_romana.html?id=FnxmEeboRQC&redir_esc=y
- Feuvrier-Prevotat**, Claire. Le concept de la familia pecuniaque dans la Loi des XII tables. – In: La question agraire a Rome: droit romain et société. Perceptions historiques et historiographiques. Como.
- Fino**, M. A. La legislazione matrimoniale Augustea. Un'occasione per valutare le potenzialità dell'analisi del diritto condotta nella prospettiva dell'ecologia umana. Valutazioni preliminari a Pierluigi Zannini. Scritti di diritto romano e giusantichistici. Milano, 2018. **Fiori**, Roberto. Mater familias. – In: BIDR, 35–36 (1993– 1994).
- Flachlawrence**, T. The Laudatio Turiae: A Source for Roman Political and Social History. – In : Berkeley Undergraduate Journal of Classics, 3. 1 (2014) ha <https://escholarship.org/>

- Flaceliere**, Robert. Caton d'Utique et les femmes. – In: *Mélanges Jacques Heurgon*, v. I, Roma, 1976, ha https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1976_ant_27_1_1992
- Frei-Stolba**, Regula, **Bielman**, Anne, **Bianchi**, Oliver. (eds.) *Les femmes antiques entre sphere privée et sphere publique. Actes du diplôme d'études avancées, Universités de Lausanne et Neuchâtel, 2000–2002*. Bern, 2003.
- Fuenteseca**, Pablo. *Maternum patrimonium*. (Revision de CTh. 8. 18. 1 y 8. 18. 2). – In: *AARC*, 9 (1993).
- Gaffiot**, Felix. *Dictionnaire Latin-Français*. Paris 1934, 2e ed. 2016.
- Galeno**, G. Parentela e affinità (Diritto Romano e vigente). – In: *NDI*, v. 12, Torino 1965.
- Gardner**, Jane F. *Women in Roman Law and Society*. Bloomington, 1991. **Gaudemet**, Jean. Le statut de la femme dans l'Empire romain. – In: *Etudes de droit romain*, v. 3. Vie familiale et vie sociale. Napoli, 1979.
- Giunti**, Patrizia. *Mores e interpretatio prudentium nella definizione di materfamilias (una qualifica fra conventio in manum e status di sui iuris)*. – In: *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Mélanges F. Gallo*, I, Napoli, 1997.
- Goodwater**, Leanna. *Women in the Antiquity: an annotated bibliography*. Metuchen, 1975. **Gourevitch**, Danielle. *Se marier pour avoir des enfants : le point de vue du médecin*. In: *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*. 1990.
- Grubbs**, Judith Evans. *Women and the Law in the Roman Empire: A Sourcebook on Marriage, Divorce and Law in the Roman Empire*. Routledge, 2002.
- Hemelrijk**, Emily A. Octavian and the introduction of public statues for women in Rome. – In: *Athenaeum*, 93 (2005).
- Hillner**, Julia. A woman's place: imperial women in Late antique Rome. – In: *Antiquité tardive*, 25 (2017).
- Hoebenreich**, E., **Kuehne**, V. *Las mujeres en Roma antigua. Imágenes y derecho*. Lecce, 2009.
- Kaser**, Max. *Das römische Privatrecht*. T. I. München, 1955.
- Kunkel**, Wolfgang. *Mater familias*. – In: *RE*, XIV.2.
- Lanfranchi**, F. „Ius exponendi“ e obbligo alimentare nel diritto romano classico”. – In: *SDHI*, 6 (1940).
- Lamberti**, Francesca. *Convivenze e 'unioni di fatto' nell'esperienza romana: l'esempio del concubinato*. – In: *RIDA*, 64 (2017).
- Lamberti**, Francesca. *Su alcune distinzioni riguardo all'età dell'impubere nelle fonti giuridiche romane*. – In: *Scritti di storia per Mario Pani*. Bari, 2011.
- Lambertini**, Renzo. *I caratteri della Novella 118 di Giustiniano*. Milano, 1977.
- Lefebvre-Teillard**, Anne. *Pater is est quem nuptiae demonstrant: jalons pour une histoire de la présomption de paternité*. – In: *RHD*, 69 (1991).
- Lemosse**, Maxime. *A propos de la „Laudatio Turiae“*. – In: *Bulletin of the Institute of Classical Studies at the University of London*, 30 (1983).
- Longo**, Giuseppe. *Sulla capacità patrimoniale e processuale del filius familias fornito di peculio castrense*. – In: *Annali della Facoltà di giurisprudenza di Macerata*, 21 (1957).
- Longo**, Sara. *Filius familias se obligat. Il problema della capacità patrimoniale dei filii familias*. Milano, 2003.

- tardoimperiale. Napoli, 2018.
- Lovato**, Andrea. Vindicatio puerorum e status degli esposti nel Tardoantico. – In: Ravenna Capitale. Giudizi, giudici e norme processuali in Occidente nei secoli IV–VIII. Vol. I. Santarcangelo di Romagna, 2014.
- Magagna**, M. D. 23. 4. 19: in tema di patti dotali. – In: In memoria di Gianbattista Impallomeni, II, Index, 27 (1999).
- Mantzilas**, Dimitrios. Mater Matuta: An Overview of her Cult – In: Myrema. Mythology Religion-Magic. 30 Articles and Essays, Ioannina, 2018, 487–540.
- Masi Doria**, Carla. Civitas operae obsequium: tre studi sulla condizione giuridica dei liberti. Napoli, 1993.
- Mastrocinque**, Attilio. Bona dea and the cults of roman women. Stuttgart, 2014.
- Mastrocinque**, Attilio, **Giuffrè Scibona**, Concetta. (ed.). Mélanges Guilia Sfameni Gasparro. Demeter, Isis, Vesta and Cybele. Stuttgart, 2012.
- McGinn**, Thomas A. J. La familia e i poteri del pater. – In: XII tabulae. Testo e commento, T I, Napoli, , 2018.
- McGinn**, Thomas A. J. The marriage legislation of Augustus: a study in reception. – In: Legal roots, 2 (2013).
- Meinhart**, Marianne. Die Senatusconsulta Tertullianum und Orfitianum in ihrer Bedeutung fuerdas klassische roemische Erbrecht. Graz, Wien, Koeln, 1967.
- Melillo**, Generoso. La media iurisprudencia e le limitazioni alla legittimazione successoria delle donne. – In: Studi per Giovanni Nicosia., Vol. V. Milano, 2007.
- Mentxaka**, Rosa. El aborto en el Derecho Romano Clásico. – In: Estudios de Deusto, Vol. 31, 1983.
- Minaud**, Gerard. Les vies de 12 femmes d’empereur romain – Devoirs, Intrigues & Voluptés, Paris, 2012.
- Monaco**, Lucia. Hereditas e mulieres. Riflessioni in tema di capacità successoria della donna in Roma antica. Napoli, 2000.
- Monaco**, Lucia. Percezione sociale e riflessi giuridici della deformità. – In: Diritti degli altri in Grecia e a Roma. Sankt Augustin, 2011.
- Morelli**, Anna L. Madri di uomini e di dei. La rappresentazione della maternità attraverso la documentazione numismatica di epoca romana. Bologna, 2009.
- Nardi**, Enzo. Procurato aborto nel mondo greco-romano. Milano, 1971. **Núñez Paz**, María I. Progresivo y limitado reconocimiento de la filiación materna en el Derecho romano. De la cesión del vientre al ejercicio de la tutela. – In: Madres y maternidades. Construcciones culturales en la civilización clásica. Oviedo, 2009. **Osgood**, J. Turia: A Roman Woman’s Civil War. Oxford, 2014.
- Oxford** Latin Dictionary, Oxford, 1968.
- Pandora’s Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity. Baltimore, 1987.
- Patrick**, Laurence. La femme et son rang dans le Code Théodosien. – In: Société, économie, administration dans le Code Théodosien, Lille, 2012.
- Pavón**, Pilar. La mujer en la legislación de Adriano. – In: SDHI, 82 (2016). **Pennacchio**, Carmen. Normazione imperiale e patrimoni femminili. – In: Legal roots, 3 (2014).

- Peppe**, Leo. Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana. Milano, 1984.
- Peppe**, Leo. Storie di parole, storie di istituti sul diritto matrimoniale romano arcaico. – In: SDHI, 63 (1997).
- Perozzi**, Silvio. Istituzioni di diritto romano. T. I, Milano, 1947
- Perrot**, Michelle, Historia de las mujeres. 1. La Antigüedad, Taurusminor, Madrid, 2000.
- Quadrato**, Renato. "Maris atque feminae coniunctio": "matrimonium" e unioni di fatto. – In: Index, 37 (2010).
- Rodriguez**, Lopez, Rosana, **Bravo Bosch**, Mª J. (eds.) Mulier. Algunas historias e instituciones de Derecho Romano. Madrid, 2015.
- La Rosa**, F. I peculii speciali in diritto romano. Milano, 1953.
- La Rosa**, F. Osservazioni sulla parentà in età arcaica. – In: Studi per G. Nicosia, v. IV., Milano, 2007.
- Ruggiero**, A. Il matrimonio della impubere in Roma antica. – In: Atti dell'Accademia di Scienze morali e politiche di. Napoli, 92 (1981).
- Russo Ruggeri**, Carmela. La datio in adoptionem. I. Origine, regime giuridico e riflessi politico-sociali in età repubblicana ed imperiale. Milano, 1990.
- Salazar**, Revuelta, Maria. Posición jurídica y papel social de la materfamilias a través del análisis de las diferentes acepciones del término en las fuentes romanas – In: RGDR 20 (2013) на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=413526
- Saller**, Richard P. Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household. – In: Classical Philology, 94, 2 (1999).
- Santoro**, N. Sul "tollere liberos". – In: INDEX, 27 (2000).
- Schniebs**, Alicia. Del Divi Filius al Pater Patriae. La paternalización del poder en tres textos latinos. – In: Phaos 2 (2002).
- Severy**, Beth. Augustus and the family at the birth of the Roman Empire. New York, London, Routledge, 2003.
- Stevenson**, Tom R. Acceptance of the Title Pater Patriae in 2 BC. – In: Antichthon, 43 (2009).
- Tafaro**, Sebastiano. Diritto alla vita e infanticidium. – In: Diritto & storia, 11 (2013) <http://www.dirittoestoria.it/11/tradizione/Tafaro-Diritto-vita-infanticidium.htm> **Thomas**, Yan. P Vitae necisque potestas. Le père, la cité, la mort. – In: Du châiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9–11 novembre 1982) Rome, 1984, на https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_79_1_2546
- De Vaan**, Michiel. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages. Leiden – Boston, 2008.
- Vallar**, Sandrine. Les hermaphrodites: l'approche de la Rome antique. – In: RIDA, 60 (2013).
- Varela**, Julia. Mater familias. Modelos clásicos de sociología del género: E Engels y E. Durkhei. – In: Política y sociedad, 32 (1999) на https://www.researchgate.net/publication/27585804_Mater_familias_Modelos_clasicos_de_sociologia_del_genero_E_Engels_y_E_Durkhei

- Wistrand**, Eric. The so-called *Laudatio Turiae*. Introduction, Text, Translation, Commentary. Göteborg, 1976.
- Wolff**, Hans J. *Trinoctium*. – In: TR, 16 (1939).
- Wolodkiewicz**, Witold. *Mater familias*. – In: *Czasopismo prawno-historyczne*, 16 (1964).
- Wolodkiewicz**, Witold. *Intorno al significato della nozione di 'mater familias'*. – In: *Studi C. Sanfilippo*, vol. III, Milano, 1983.
- Wolodkiewicz**, Witold. *Mater familias*. – In: *Czasopismo prawno-historyczne*, 16 (1964).

Дадена в Катедра „Теория и история на държавата и правото“ – май 2020
г. Рецензенти – проф. д-он Екатерина Матеева
доц. д-р Иван Кьосев